

Національна академія наук України

**Державна установа "Інститут економіки природокористування
та сталого розвитку Національної академії наук України"**

**НАЦІОНАЛЬНА ПАРАДИГМА
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Київ – 2012

УДК 330.111 : 330.34.014
ББК У.в6
Н-35

Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.

Визначено сучасні тенденції, стратегічні засади та перспективні напрями сталого розвитку України в глобальному середовищі на основі аналізу й оцінки новітніх наукових концепцій господарювання в контексті світових господарських домінант відповідно до наявного стратегічного потенціалу держави. Розроблено концептуальні засади сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу, включаючи земельні, водні, мінерально-сировинні, лісові ресурси, соціальну складову, умови гарантування природно-техногенної та екологічної безпеки тощо. Визначено перспективи національної еколого-економічної політики, запропоновано національну парадигму і програмну основу перспективного сталого розвитку України.

Рекомендовано до друку вченою радою Державної установи "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України" (протокол № 10 від 24 листопада 2011 р.)

Рецензенти: акад. НАН України Е. М. Лібанова;
акад. НАН України В. В. Моргун;
акад. НАН України Д. М. Гродзинський.

ISBN 978-966-02-6268-3

© Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	9
1.1. Сталий розвиток у контексті суспільно-економічних проблем XXI століття	9
1.2. Сталий розвиток та міжнародна екологічна політика	12
1.3. Раціональне використання природних ресурсів	15
1.4. Стратегічні орієнтири соціальної складової сталого розвитку	19
1.5. Стратегічні засади інвестиційного забезпечення сталого розвитку	21
РОЗДІЛ 2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ	24
2.1. Міжнародна екологічна політика та сталий розвиток	24
2.2. Сталий розвиток природно-ресурсного потенціалу	28
2.3. Упровадження засад сталого розвитку в соціальній сфері	34
2.4. Природно-техногенна та екологічної безпека сталого розвитку	35
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	41
3.1. Сталий розвиток України у глобальному середовищі	41
3.2. Інноваційні домінанти сталого розвитку України	45
3.3. Напрями розвитку природно-ресурсного потенціалу	49
3.4. Концепт вирішення суспільних проблем сталого розвитку	55
3.5. Пріоритети гарантування безпеки сталого розвитку	57
3.6. Перспективи концепту стратегії сталого розвитку.....	60
3.7. Схема розроблення стратегії сталого розвитку України	65
ВИСНОВКИ	70

ВСТУП

Визначення національної парадигми і стратегії сталого розвитку України відбувається під впливом сучасних світових тенденцій щодо вирішення проблеми не тільки гармонійного розвитку людства, але навіть його виживання. І головним тут стає розуміння того, що підвалини розкриття цієї проблеми перебувають у площині загальних процесів техносферизації людського мислення, а отже, і господарської поведінки. Утім, поступове відчуття помилковості обраного шляху сприяло появі низки концептуальних підходів до подолання проблем, що виникли.

Слід наголосити, що серед значної кількості наукових концепцій і теорій світового розвитку у світі та Україні до 70-х рр. ХХ ст. домінував *техногенний тип економічного розвитку*. Для нашої держави навіть досі за фактом цей тип розвитку, зважаючи на високоіндустріалізований технологічний уклад національного господарства, є переважаючим. Це природомісткий (природоруйнівний) тип розвитку, який базується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень. Характерними ознаками техногенного типу розвитку є швидке і виснажливе використання невідновлюваних видів природних ресурсів (перш за все, корисних копалин), надексплуатація відновлюваних ресурсів (грунти, ліси і т.д.) зі швидкістю, яка перевищує можливості їх відтворення і відбудови.

Завдяки усвідомленню, насамперед на науковому рівні, небезпеки подальшого розвитку техногенної економіки, у 50–60-ті рр. ХХ ст. з'явилась концепція, яку можна наближено назвати *концепцією охорони навколишнього середовища*. Розуміння на той час тенденції зростання екологічної загрози стало поштовхом до швидкого розвитку у світі законодавчої діяльності, пов'язаної з прийняттям законів і актів, регламентуючих норми і процедури природокористування.

У контексті визначення динаміки розвитку обґрунтування напрямів екологоорієнтованої діяльності слід згадати *дослідження Римського клубу*. Як відомо, на початку 1970-х років здійснено спроби знайти шляхи протидії наростаючим загрозам глобальної енергетичної та екологічної катастроф. У рамках Римського клубу сформовано групу інтелектуалів на чолі з А. Печчеї, які об'єдналися з метою дослідження цих проблем. При цьому головними для групи стало глобальне моделювання, яке враховує взаємозв'язки різних аспектів людського життя – соціального, політичного, морального, культурного, економічного.

Слід виділити також ще кілька основних концептуальних поглядів на вирішення проблем екологоорієнтованого розвитку. Йдеться про *концепцію екотопії, антропоцентризм, екоцентризм, біоцентризм та ноосферну концепцію*.

Поява *концепції екотопії* пов'язана із визначенням нездатності досягнення радикальних змін у відносинах між економікою і навколишнім середовищем. Основними напрямками екологічної політики концепції є

повернення до природи, біологічне і культурне розмаїття, прості технології, відмова від НТП, який тільки руйнує навколишнє середовище, і т.д. У різних видах екотопії приділялося багато уваги моральному вдосконаленню, соціальним, релігійним і духовним аспектам розвитку людини. Концепція екотопії лежить в основі програм партії зелених у багатьох країнах.

Говорячи про *антропоцентризм*, слід підкреслити, що відповідно до найбільш розповсюдженого підходу, взаємовідносини Людини й Природи будуються за правилами, які встановлює саме Людина. *Антропоцентризм* – це система уявлень групового егоїзму, в якій світ людей протиставлений світу природи, де тільки людина має вищу цінність. При цьому домінує так званий прагматичний імператив – правильно й дозволено те, що корисно людині, людям. Природа розглядається як знеособлене навколишнє середовище. Відповідно до цього етичні норми й правила діють тільки у світі людей, але не поширюються на взаємодії зі світом природи.

Екоцентризм, на відміну від антропоцентризму, виходить із уявлення про об'єктивне існування єдиної системи, в якій всі живі організми планети Земля, включаючи людей з їхніми ресурсами, господарством, технікою й культурою, взаємодіють між собою і навколишнім природним середовищем. Прогрес цивілізації обмежується *екологічним імперативом* – безумовною залежністю людини, людського суспільства від стану живої природи, вимогою підпорядкування її законам. Такий підхід характерний в основному для порівняно вузького кола професійних екологів і системних аналітиків.

Існує ще крайній, рафінований екоцентризм, який на Заході частіше називають *біоцентризмом*, або *етикою дикої природи*. Він має обмежене число прихильників і носить характер ідеології заповідної справи. Біоцентризм бачить дику природу священною, яка має внутрішню цінність і володіє моральними правами й волею.

Величезний вплив людини на природу й масштабні наслідки її діяльності стали основою вчення про *ноосферу*. Термін *ноосфера* (від грец. *noos* – розум) уперше ввів у науковий обіг 1927 р. французький учений *Є. Леруа*. Разом з П. Тейяром де Шарденом він розглядав ноосферу як ідеальне утворення, позабіосферну оболонку думки, що оточує Землю. Розвиток цих ідей *В.І.Вернадським* дав сучасне визнане розуміння *ноосфери* як системної основи взаємодії людини й природи, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним фактором розвитку. Гармонічний взаємозв'язок усіх структурних складових ноосфери – людства, суспільних систем, наукових знань, техніки й технологій в єдності з біосферою є основою її стійкого існування й розвитку.

Таким чином, *концепт сталого розвитку* формувався суспільством поступово. Більше того, є всі підстави охарактеризувати його як нову соціально-економічну парадигму. Термін *сталий розвиток*, як добре відомо, введений у широкий вжиток Міжнародною комісією по навколишньому середовищу і розвитку (Комісія Брунтланд) у 1987 р. Під сталим розуміють такий розвиток, який задовольняє потреби нинішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Концепція сталого розвитку ввібрала в себе позитивні ознаки всіх попередніх концепцій і має три основні центри спрямування цілей – Природа, Суспільство і Виробництво. В цьому аспекті відбувається поступове розгортання концепту сталого розвитку, у процесі якого визначаються нові орієнтири, що пов'язані з питаннями участі у вирішенні проблем бізнесу, створення так званої зеленої економіки, урахування проблем зміни клімату тощо, які, сподіваємось, знайдуть відображення в рамках проведення чергової конференції ООН "РІО + 20". На конференції будуть обговорюватися дві основні теми – перехід до "зеленої економіки" в контексті сталого розвитку та подолання бідності, а також мають розглядатися відповідні інституціональні основи сталого розвитку. Згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, ця конференція пройде у червні 2012 року в Бразилії.

У контексті таких завдань стосовно України слід визначити, що принаймні два суттєвих питання вимагають вирішення, на яких необхідно зосередити увагу в подальших дослідженнях, оскільки вони мають системоформуючий характер. Перше – виявлення причин такого становища, коли наші держава і суспільство, що мають досить значні стратегічні запаси різного виду ресурсів, залишаються в колі бідних країн Європи. Друге – чи зможе Україна в разі наявності необхідних коштів використати їх належним чином на користь досягнення сталого розвитку, чи спроможна вона перетворити свої ресурси на дієвий капітал і потужне джерело розвитку національної економіки.

Ці питання орієнтують на визначення системних позицій щодо перетворення національного господарства України у стійку суспільну цілісність, здатну самовідтворюватися та самоорганізовуватися в напрямі вирішення конкретних соціально-економічних проблем. Саме на ці аспекти впорядкування системи управління господарством спрямовані Європейська хартія регіонального розвитку та Європейська хартія місцевого самоврядування. Необхідність досягнення визначених цільових орієнтирів обумовлена не тільки економічними, але й соціально-гуманітарними передумовами, включаючи, зокрема, культурологічні, психологічні, етичні, релігійні та інші фактори.

Насамперед, ідеться про те, що народ України, який тією чи іншою мірою є власником великої кількості різноманітних природних і суто матеріальних ресурсів, повинен сформувати в себе здатність перетворювати їх у капітальну форму. Але відомо, що ресурс стає капіталом у разі створення сукупності відповідних інституціональних умов. Перетворення матеріальних активів у продуктивний капітал є дуже складним процесом, проте без цього забезпечення сталого розвитку України в подальшому є проблематичним, оскільки господарська практика сьогодення доводить, що в умовах перманентної світової соціально-економічної кризи найбільш адекватною основою для сталого розвитку національного господарства можуть бути тільки власні ресурси.

З урахуванням зазначеного стає зрозумілою необхідність визначення сучасних домінант, стратегічних засад та перспективних напрямів сталого розвитку України в глобальному середовищі на основі аналізу й оцінки саме новітніх наукових концепцій господарювання відповідно до світових домінант сталого розвитку на майбутнє, з одного боку, і наявного стратегічного потенціалу держави, включаючи основні природні ресурси (земельний, водний, лісовий тощо), соціальну складову, умови гарантування природно-техногенної та екологічної безпеки, визначення національної еколого-економічної політики з програмною основою перспективного розвитку держави – з іншого. Усе це дає можливість говорити саме про національну парадигму сталого розвитку України, адже цей процес має значну специфіку та особливості щодо можливостей та механізмів вирішення проблем, які стоять перед нацією.

Це видання підготовлено під керівництвом академіка НААН України, д.е.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України М. А. Хвесика; д.е.н., проф. І. К. Бистрякова. Авторський колектив: академік НААН України, д.е.н., проф., заслужений діяч науки і техніки України М. А. Хвесик; академік НАН України, д.е.н., проф., заслужений діяч науки і техніки України О. М. Алимов; д.е.н., проф. І. К. Бистряков; д.е.н., доц. Ш. І. Ібатуллін; д.е.н., проф., заслужений діяч науки і техніки України В. І. Куценко; д.е.н., проф. Я. В. Коваль; д.е.н., с.н.с. І. М. Лицур; д.е.н., проф. В. В. Микитенко; д.е.н., проф. В. С. Міщенко; д.г.н., проф. А. В. Степаненко; д.е.н., проф. Є. В. Хлобистов; д.держ.упр., с.н.с. І. О. Драган; к.е.н., доц. Д. В. Клиновий; к.е.н., с.н.с. Н. В. Коржунова; к.е.н., с.н.с. Л. В. Левковська; к.е.н. В. М. Мандзик; к.т.н. В. В. Матюха; к.е.н., с.н.с. Я. В. Остафійчук; к.е.н., с.н.с. Г. О. Обиход; к.е.н., с.н.с. В. В. Пилипів; к.е.н., с.н.с. К. І. Рижова; к.е.н., с.н.с. А. М. Сундук; к.е.н., с.н.с. О. В. Яроцька; м.н.с. І. О. Ілляшенко; м.н.с. В. Є. Щуліпенко; пров. екон. Ю. М. Маковецька, пров. екон. Т. Л. Омеляненко.

РОЗДІЛ 1. ТЕНДЕНЦІ СТАНОВЛЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Сталий розвиток у контексті суспільно-економічних проблем XXI століття

Сталий розвиток господарства – проблема неординарна, суперечлива. Про такий розвиток можна говорити лише тоді, коли економічне зростання, матеріальне виробництво та споживання, інші види суспільної діяльності відбуваються в межах, визначених здатністю екологічних систем до відновлення. Концептуальними засадами стійкого розвитку передусім передбачається екологізація економіки, гуманізація, запровадження певної системи принципів підходів до питань суспільної діяльності.

Модель сталого, стійкого розвитку, як і будь-яка соціальна модель, є системою інтегрованих компонентів, їх суттєвих відносин і зв'язків, що відображають основний зміст процесів збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку.

Згідно з визначенням сутності поняття *сталий розвиток суспільства*, воно спрямоване на задоволення потреб сучасного покоління без шкоди майбутнім генераціям людей. Вихідними умовами сталого розвитку можна визнати забезпечення:

- економічного розвитку, що підтримується на основі радикально-модифікованої ринкової системи;
- природно-екологічної стійкості на базі теорії біотичної регуляції навколишнього середовища;
- тісної міжнародної співпраці та кооперації для досягнення цілей стійкого розвитку;
- стійкого соціального розвитку на основі принципу справедливості;
- екологізації суспільної свідомості, що ґрунтується на використанні системи освіти та засобів масової інформації.

У всіх вихідних умовах сталого розвитку йдеться про перехід від стихійності до керованості. Виходячи з цього, можна сформувати модель сталого розвитку з таких основних положень:

- у центрі уваги мають бути люди та їх право на здорове й плідне життя в гармонії з природою;
- охорона довкілля повинна стати невіддільним компонентом процесу розвитку, що не може розглядатися окремо від іншого;
- задоволення потреб у розвитку й збереженні навколишнього середовища;
- розвиток і збереження довкілля має поширюватися не тільки на нинішнє, а й майбутнє покоління;
- зменшення розриву між життєвим рівнем у різних країнах та подолання бідності належить до найважливіших завдань світової спільноти;

- для досягнення стійкого розвитку держави слід вилучати або обмежувати моделі виробництва та споживання, які йому не сприяють.

Серед основних чинників, що забезпечують сталий розвиток, можна виділити такі:

- **екологічний** – визначає умови й межі відновлення екологічних систем унаслідок їх експлуатації;

- **економічний** – передбачає формування економічної системи, гармонізованої з екологічним чинником розвитку;

- **соціальний** – утверджує право людини на високий життєвий рівень в умовах екологічної безпеки й благополуччя.

В Україні проблема сталого розвитку обговорюється достатньо давно. З 1992 року створено значний науковий доробок, який заклав підґрунтя новим орієнтирам розвитку країни на засадах постіндустріальної економіки. Утім, аналізуючи ситуацію, можна визначити, що поза увагою залишається насамперед швидкість змін, яку несе не тільки і не стільки сучасний світ, скільки власне людина, що трансформується. І це можливо простежити у процесі аналізу динаміки пріоритетів, які перед собою ставило людство. За нетривалий в історичних вимірах період часу вони змінювалися тричі.

По-перше, слід згадати Стокгольм (1972 р.), де на міжнародній конференції головною проблемою визнано забруднення навколишнього середовища, зокрема повітряного басейну. По-друге, Найробі (1982 р.), коли учасники конференції наголошували на пріоритетності проблеми збереження біорозмаїття. І, по-третє, Ріо-де-Жанейро (1992 р.), де парадигмальною ідеєю конференції стало забезпечення сталого розвитку в цілому.

Проте після цього процес визначення стратегічних тенденцій розвитку людства фактично призупинився, незважаючи на абсолютно нові реалії сьогодення, у першу чергу такі, як системна криза світової економіки останнього десятиліття. Ще у Йоганнесбурзі (2002 р.) констатувалося, що ідея сталого розвитку за десятиліття не набула суттєвого розвитку в практичній діяльності. Наявність значних глобальних протиріч, насамперед зростання соціальної напруженості у світі й потужні військові конфлікти останніх років за участю США, Великої Британії, Франції та інших найрозвиненіших країн світу, доводять, що в рамках концепції сталого розвитку не зроблено акцент на людину, точніше, на відносини між людьми з приводу використання обмежених екологічних та інших ресурсів, зокрема палива та стратегічного просторового ресурсу.

У теперішній час еволюція ідей сталого розвитку призвела до того, що в галузі забезпечення економічних, екологічних та соціальних імперативів сталого розвитку системи світового господарства сучасні науковці виділяють п'ять основних стратегічних тенденцій:

- людство здатне надати розвитку стійкого і довгострокового характеру з тим, щоб він відповідав сьогodнішнім потребам людей, не залишаючи при цьому майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби;

- існуючі обмеження в галузі експлуатації природних ресурсів відносні, вони пов'язані з нинішнім рівнем техніки і соціальних організацій, а також здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності;

- необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя, без чого стійкий і довгостроковий розвиток просто неможливий;

- слід узгодити спосіб життя тих, хто володіє більшими засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема щодо споживання енергії;

- розміри і темпи збільшення кількості населення повинні узгоджуватися із змінним продуктивним потенціалом глобальної екосистеми Землі.

Усі питання сталого розвитку є дуже актуальними для України. Неузгодженість темпів економічного розвитку і вимог екологічної безпеки, домінування природомістких галузей з високою питомою вагою ресурсо- та енергомістких застарілих технологій, сировинна орієнтація експорту, мілітаризація виробництва, відсутність культури праці та споживання тощо призвели до формування техногенного типу економічного розвитку. Як наслідок, нині антропогенне навантаження на природу наближається (а в окремих регіонах України вже наблизилася) до граничної межі її екологічної стійкості. За нею починаються кризові та катастрофічні зміни в природі, що негативно впливає на життєдіяльність людини і суспільства.

Для оновлення ціннісних орієнтирів сталого розвитку виникає потреба розроблення інноваційних підходів, які стануть поштовхом до реалізації концепції сталого розвитку в наступні десятиліття. Слід підкреслити, що для цього є всі передумови, оскільки в Ріо-де-Жанейро наголошувалося, що відповідальність за реалізацію Порядку денного на XXI століття лягає на національні уряди. Ця позиція, якщо її розглянути в широкому контексті, передбачає у контексті нових світових тенденцій сталого розвитку визначення загальнодержавних і регіональних особливостей, напрямів і засобів забезпечення, що, у свою чергу, потребує креативних підходів до вибору шляхів системного розв'язання складних питань сталого розвитку в Україні, тощо.

Підсумовуючи історичний шлях міжнародного співтовариства та нашої країни до розуміння важливості екологічного чинника суспільного розвитку, слід зазначити, що цей фактор у подальшій історичній перспективі розглядається в тісному взаємозв'язку з економічним і соціальним. А це означає, що майбутнє саме за збалансованим та стійким розвитком суспільства. Й хоча основні документи Ріо-конференції та саміту в Йоганнесбурзі, що стосувалися стійкого розвитку, містили низку суперечностей, рішення, ухвалені на них, мають дуже важливе значення, оскільки вони закріплюють принципи глобальної й узгодженої співпраці країн стосовно комплексного системного розв'язання світових екологічних та економічних проблем.

Сила ідеї сталого розвитку пояснюється тим, що вона відображає й одночасно спонукає приховану зміну в нашому баченні взаємозв'язку між економічною діяльністю людей і природним світом – замкненою екосистемою, що має скінченні матеріальні ресурси і не може збільшуватися. Така зміна приводить до переходу від економічного принципу кількісного збільшення (зростання) до якісного поліпшення (розвитку) як напряму майбутнього прогресу. Йдеться про те, як зазначає Г. Дейлі, що фізичне зростання повинно припинитися, тоді як якісне продовжуватиметься¹. Важко не погодитися із зазначеним висловлюванням.

1.2. Сталий розвиток та міжнародна екологічна політика

Основним поштовхом до розробки стратегічних документів, які визначають засади сталого розвитку у світовому масштабі, став Саміт Землі та прийнятий «Порядок денний на ХХІ століття» 1992 р. Поряд з ним для країн Європи найвпливовішим стосовно розробки стратегій були рішення Конференцій міністрів охорони навколишнього середовища Європи в рамках процесу "Довкілля для Європи". Зокрема, на конференції в Люцерні 1993 року прийнято «Екологічну програму дій для Центральної та Східної Європи», відповідно до якої країни мали розробити національні екологічні плани дій.

Після прийняття цих двох документів багато держав розробили національні екологічні плани дій, хоча окремі з них, в основному Європейські, мають сформовану екологічну політику ще з 1970-х рр. Наприклад, Нідерланди перший Національний план сталого розвитку розробили ще 1972 р., а тому сьогодні мають 40-річну історію стійкого розвитку і впроваджують поряд із відповідною стратегією вже четвертий його план.

Важливу роль у формуванні екологічних стратегічних документів нині відграють регіональні організації та форуми, наприклад ОЕСР, ЄС, Рада міністрів скандинавських країн, які формулюють основні напрями сталого розвитку країн-членів.

Сьогодні майже всі держави світу мають той чи інший варіант документа, який визначає засади сталого розвитку. Втім, не можна говорити, що вони є дієвими та інтегрованими в життя суспільства. При аналізі розроблення та впровадження стратегічних документів, що визначають засади сталого розвитку окремих зарубіжних країн, можна виділити кілька тенденцій і груп держав.

По-перше, країни, які в основному географічно належать до Європейського континенту і є членами ОЕСР та ЄС, розробили національні стратегічні документи ще на початку – в середині 1990-х рр., хоча до цього часу екологічна політика вже займала важливу частину їхнього життя. Яскравими

¹ Дейлі Г. Поза зростання. Економічна теорія сталого розвитку / Г. Дейлі; [пер. з англ.]. – К.: Інтелсфера, 2002. – 246 с.

прикладом є Великобританія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Австралія, Канада. В окремих країнах уже існують кілька національних екологічних планів дій, зокрема Польщі, яка має другу екологічну політику з 2000 р. після виконання першої 1991 року.

По-друге, для цих же держав характерне прийняття стратегій сталого розвитку за рекомендацією конференції "Ріо + 5" у Нью-Йорку. Ступінь домінування екологічної компоненти у таких стратегіях змінюється в кожній країні. Так, Великобританія прийняла першу Стратегію сталого розвитку ще 1994 р., а нині має вже третю її версію, і саме цей документ визначає засади сталого розвитку країни, який реально посідає вагоме місце в житті суспільства. У Нідерландах паралельно існує і Стратегія сталого розвитку, і Національний план сталого розвитку, причому останній є своєрідним планом виконання цілей екологічної компоненти Стратегії сталого розвитку.

По-третє, країни, які нещодавно стали членами ЄС та прагнуть ними стати в найближчому майбутньому, розробили національні екологічні плани дій з метою адаптації законодавства до вимог ЄС у кінці 1990 – початку 2000-х рр. (Болгарія, Румунія, Туреччина). Розробляючи ці документи, вони орієнтувалися на рекомендації інтеграції екологічної компоненти в секторальну політику ЄС. Окремі з них відразу розробили і прийняли Стратегію сталого розвитку (Латвія та Естонія).

По-четверте, країни СЕКЦА, які не поспішали приймати документи, що формують екологічну політику 1990-х рр., розробили їх пізніше – на початку 2000-х рр. за сприяння донорів та міжнародних організацій, які виділяли кошти для розроблення національних планів дій, за рекомендаціями конференції міністрів довілля Європи 2003 р. Такий крок хоча і створив відповідні документи, не забезпечив їх дієвого впровадження і тому більшість із них так і залишилися на папері у вигляді кольорових звітів освоєних коштів.

По-п'яте, є держави, які у підході до екологічних стратегічних документів звертаються більше увагу на внутрішні, ніж зовнішні чинники (Росія, арабські країни).

Аналізовані стратегічні екологічні і стратегічні документи зі сталого розвитку більше як 10 країн мають не лише багато спільних характеристик, але й відмінностей, обумовлених національними особливостями, впливом внутрішніх (наявні природні, людські, фінансові ресурси та проблеми, що вимагають вирішення) та зовнішніх (міжнародні процеси) чинників.

Так, для більшості країн Національні екологічні плани дій є рамковими документами, в яких сучасний стан довілля розглядається по секторах у вигляді опису або SWOT-аналізу. Усі вони мають чітко прописані принципи, на яких базується документ.

На базі перших двох складових (огляд сучасного стану та принципів) формуються мета і завдання сталого розвитку. Рівень деталізації завдань варіює від 4–5 основних рамок (Румунія, Латвія) до деталізованих у вигляді дерева завдань (Болгарія).

У вдалих документах завдання супроводжуються цілями, досягнення яких пропонується протягом певного періоду (у коротко-, середньо- та

довгостроковій перспективі). В основному цілі та періоди пропонуються для кожного сектору чи сфери.

Слід зазначити, що питання наявності великої кількості завдань та цілей за умов обмежених ресурсів (фінансових, людських, інституційних тощо) вирішується шляхом визначення пріоритетів та критеріїв для їх формування. Як приклад підходів, можна розглядати Великобританію, Нідерланди, Польщу, Туреччину.

Особлива увага приділяється механізмам реалізації, інформація про яких виділяється в окремий розділ або прописується для кожного завдання чи цілі.

План дій з виконання стратегії іноді пропонується власне в документі або вказується, що такі плани мають розроблятися відповідним міністерством. У першому випадку, що характерно, наприклад, для Болгарії, план дій наведений у вигляді таблиці з переліком заходів, відповідального органу, дати початку та кінця реалізації, вартості реалізації заходів, джерела фінансування та ефекту кожного заходу. Якщо такої деталізації немає, то вказуються органи, відповідальні за розроблення конкретного плану і терміну його виконання.

Необхідні фінансові ресурси для реалізації стратегії, як і джерела їх надходження, найкраще прописані у Болгарії, Польщі, певною мірою – Нідерландах. У документах інших країн вказуються лише джерела та статті витрат без кількісних показників.

Хоча Україна не є членом ОЕСР, розроблений документ важливий у частині методологічного підходу до розроблення *національного стратегічного плану*, який формулює політику держави щодо сталого розвитку. Так, варто звернути увагу на те, чи враховує українська Стратегія сталого розвитку сформульовані ОЕСР завдання з охорони навколишнього середовища, звірити запропоновані переліки дій, скористатися розробленими індикаторами, адаптуючи їх до національних умов (наприклад, дві третини розроблені ОЕСР чи ЄС, а одна третина – відображає специфіку країни).

Щодо *національних стратегічних тенденцій сталого розвитку в контексті відповідних світових течій*, слід наголосити на доцільності застосування політики інтеграції стратегічних засад та індикаторів сталого розвитку щодо основних сфер суспільного життя в регіональному та національному аспектах, запровадженні єдиної системи оцінки впливу на населення, застосування механізмів стратегічної екологічної оцінки, організації чіткого та ефективного контролю за дотриманням пріоритетів сталого розвитку в соціальних та освітніх програмах. Перспективною стратегічною тенденцією є також запровадження єдиної системи моніторингу сталого розвитку у світі, інтеграція до неї України.

Доречно орієнтувати оцінку прогресу щодо сталого розвитку на запропоновані Стратегією охорони довкілля ОЕСР регіональні та національні індикатори. Необхідно розвивати нормативне забезпечення стратегії сталого розвитку на основі інтегрування регіональних стратегій України з аналогічними політиками Організації економічного співробітництва і розвитку.

1.3. Раціональне використання природних ресурсів

Земельні ресурси. Перші концепції сталого розвитку стосувалися використання лісових, а згодом і біологічних ресурсів. При цьому ключовим у процесі експлуатації зазначених видів ресурсів було дотримання екологічних умов та збереження їх якісних характеристик.

Лише з початку 90-х років минулого століття, після конференції ООН в Ріо-де-Жанейро з питань навколишнього середовища і розвитку, прийшло усвідомлення необхідності врахування ще й економічних та соціальних наслідків використання природних ресурсів, у тому числі земельних. Тобто сталий розвиток проголошує необхідність дотримання такої системи землекористування, яка забезпечила б одночасно економічно ефективне, екологічно безпечне та соціально справедливе використання земельних ресурсів. Основною тенденцією є збереження можливості задовольняти свої потреби теперішнім та майбутнім поколінням за рахунок експлуатації тих чи інших природних ресурсів.

Сьогодні стале використання природних ресурсів, зокрема земельних, пов'язують із трьома основними напрямками: збереження їх продуктивності, поступове підвищення економічної ефективності використання, вирішення соціальних проблем відповідних територій. Власне через це розв'язання існуючих проблем у землекористуванні має супроводжуватися прийняттям екологічно та соціально орієнтованих рішень. Насамперед доцільно розробити комплексні та базові структурні зміни в управлінні цими ресурсами.

Необхідно упереджувати негативні наслідки антропогенного впливу на земельні ресурси та створювати безпечне для населення і природи навколишнє середовище. Також слід посилювати міжнародне співробітництво у сфері ліквідації існуючих транскордонних екологічних впливів на земельні ресурси та погоджувати глобальні заходи на принципах сталого використання.

Вирішення проблем раціонального землекористування передбачається в контексті загальних тенденцій формування політики сталого розвитку в Україні. Оскільки перехід до такого розвитку планується провести за трьома етапами, то і концептуальні етапи екологоорієнтованого впорядкування землекористування визначаються в такій же послідовності. Перший етап пов'язаний із подоланням еколого-економічної кризи, забезпеченням макроекономічної стабільності і створення сприятливих умов для відновлення економічного зростання, а також переходом на світові стандарти екологічної безпеки в землекористуванні. На другому етапі планується завершити структурну перебудову аграрного та промислового виробництва, досягнути високої якості життя населення та вийти на рівноправне партнерство в гарантуванні безпеки експлуатації земельних ресурсів. Третій етап передбачає розвиток промислового та аграрного виробництва на базі нових секторів і галузей, появи нових способів обробітку ґрунту, нових секторів економіки,

всебічного застосування заходів екологічної безпеки використання земель, створення глобальної системи екологічної безпеки в землекористуванні.

Незважаючи на повне розуміння необхідності переходу на засади сталого розвитку, у тому числі у сфері землекористування, досі не розроблені чіткі механізми його практичної реалізації. Тому створення такого механізму на методичному та нормативно-правовому рівні є першочерговою проблемою сьогодення і завданням на майбутнє.

Водні ресурси в системі забезпечення сталого розвитку України є стратегічним і життєво важливим природним ресурсом. Наша держава володіє значним водоресурсним потенціалом, який тривалий час використовувався нерационально, що пов'язано з уявленням про його невичерпність. Тому на сучасному етапі виникла необхідність формування і здійснення державної політики сталого водокористування, яка дасть змогу у визначені терміни вирішити комплекс нагальних проблем. З одного боку, як і раніше, слід забезпечувати задоволення життєво важливих потреб галузей економіки і населення у водних ресурсах, з іншого – ці потреби повинні відповідати можливостям природи. Крім того, державна політика покликана сприяти скоординованій та узгодженій діяльності всіх учасників водних відносин (державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств-водокористувачів та ін.) у розв'язанні проблем водоресурсної сфери, у тому числі реформування і розвитку водогосподарського комплексу.

У XXI століття більшість держав світу, зокрема Україна, увійшли із значним комплексом регіональних і національних проблем, серед яких найбільш загрозливими вважаються глобальне порушення екологічної рівноваги в навколишньому природному середовищі, виснаження і погіршення якості водних ресурсів – джерела питної води й основи людської життєдіяльності на планеті. За оцінками, які наведені на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2001 р.), уже через 20 років від сьогодні, тобто до 2030 р., половина населення Землі потерпає від нестачі води.

Означена проблематика достатньо активно обговорюється на рівні як представницьких міжнародних форумів із водокористування, так і відповідних органів державного управління окремих країн світу. Зокрема, у Декларації міністрів з навколишнього середовища вказується, що вода є рушійною силою сталого розвитку, включаючи цілісність довкілля і ліквідацію злиднів та голоду, вона абсолютно необхідна для забезпечення здоров'я і благополуччя людини. Потрібно вишукувати ресурси шляхом використання підходів, пов'язаних із заміщенням затрат, які враховують місцеві кліматичні, екологічні й соціальні умови і принцип "платить забруднювач". Усі джерела фінансування, як державні, так і приватні, національні і міжнародні, слід мобілізувати і використовувати найефективнішим і дієвим чином.

У сфері державного управління використанням і охороною водного фонду принцип стійкого розвитку, який закріплено в документах міжнародної Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку, що проходив у Ріо-де-Жанейро, трансформується у *стратегічний принцип стійкого*

водокористування, тобто такого, при якому постійно зберігаються й підтримуються умови, що дають змогу сьогодні й у майбутньому задовольняти суспільні потреби у воді, що відповідає санітарно-гігієнічним, екологічним, технічним та іншим вимогам відповідно до цілей водокористування. Не зайве відзначити, що названий принцип управління скоріше є метою, тобто кінцевим результатом, якого прагнуть досягти органи державного управління у процесі регулювання водних відносин.

Необхідність переведення водного господарства України на модель сталого розвитку обумовлена потребою в уповільненні негативних тенденцій використання водних ресурсів та прискоренні інноваційного оновлення матеріально-технічної бази водокористування. Проблема посилюється різною природою організаційних та технічних колізій водокористування в різних галузях національної економіки через специфіку технологічного процесу, водомісткість готової продукції і технічний рівень інфраструктури використання водних ресурсів. Удосконалення окремих підойм регулювання розвитку водного господарства перевести його на модель сталого розвитку надто проблематично. Тому *стратегічною тенденцією* і першочерговим завданням на майбутнє є *формування інтегрованої системи водогосподарювання*, що дасть можливість узгоджувати сучасні потреби у водних ресурсах з майбутніми, забезпечувати баланс державних та корпоративних інтересів у господарському водокористуванні, вміло поєднувати ринкові важелі регулювання з адміністративними, зважувати правові суперечності щодо вилучення водної ренти та відшкодування збитків, нанесених водним джерелам, ліквідувати дефіцит інвестиційних та інноваційних ресурсів для розбудови водоохоронної інфраструктури.

Лісові ресурси. Наявні ознаки еколого-економічної кризи притаманні й лісоресурсному комплексу, що є наслідком також надмірного споживацького ставлення суспільства до ресурсів лісу. Тому одна з найактуальніших проблем лісового господарства України – забезпечення його сталого розвитку згідно з основними положеннями міжнародної і національної політики з відповідними стратегічними тенденціями, якими є ресурсозбереження, раціональне користування, охорона й відновлення лісових ресурсів.

Виходячи з цього можна відзначити, що *стале лісове господарство* – це лісгосподарська діяльність зі створення і формування лісів з упорядкованою породною та віковою структурою, яка максимально забезпечує виконання лісами господарсько-економічної та соціально-екологічної функції за умови збереження біорізноманіття і сталості.

Визначення ж управління лісами на засадах сталого розвитку наступне: це управління та використання лісових земель і лісів таким чином та на такому рівні, які підтримують їх біологічне різноманіття, продуктивність, здатність до відтворення, а також виконання сьогодні і в майбутньому екологічних, економічних і соціальних функцій на місцевому, національному і глобальному рівнях без нанесення шкоди іншим екосистемам.

У кожному окремому випадку, незважаючи на форми власності на ліси, господарювання та управління лісами повинні базуватися на принципових підходах сталого розвитку, які проголошені на міжнародній конференції в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та підтвержені самітом "Ріо + 10", що відбувся в Йоганнесбурзі (2002 р.), а також на конференціях міністрів Європейських країн в Гельсінкі (1994 р.), Лісабоні (1998 р.) і Відні (2002 р.). Серед цих підходів необхідно наголосити на лісозбереженні та випереджаючому лісовідновленні як стратегічних тенденціях сталого розвитку в лісокористуванні.

Мінерально-сировинні ресурси – найважливіший потенціал економічного розвитку країни. Зважаючи на індустріальну структуру економіки, висока забезпеченість ними є стратегічним економічним та політичним фактором розвитку національного господарства України. Структура мінерально-сировинних ресурсів, величина їх запасів, якість, ступінь вивченості та напрями залучення до господарського обігу здійснюють безпосередній вплив на економічний, у т.ч. експортний потенціал держави.

Мінерально-сировинний комплекс забезпечує вагому частку валового національного продукту. З видобутком і використанням корисних копалин пов'язано 48% промислового потенціалу країни і до 20% її трудових ресурсів. Ці показники наближаються до рівня розвинених держав з потужною гірничодобувною промисловістю.

Мінерально-сировинна база України є достатньо вагомою у світовому вимірі. За станом на 01.01.2011 в її надрах виявлено понад 20 тис. родовищ і проявів 117 видів мінеральної сировини, з яких 8 081 родовище має промислове значення і враховується Державним балансом запасів корисних копалин. Промисловістю освоєно понад 2 868 родовищ із 98 видів корисних копалин, що містять 40–75% розвіданих запасів різноманітних корисних копалин.

У сучасних умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів, забезпечення сталого розвитку економіки держави мінерально-сировинний сектор України є відповідальним за вирішення таких стратегічних питань:

- постачання мінеральної сировини як на внутрішній, так і зовнішній ринки (у першу чергу, стійке забезпечення мінеральними ресурсами та продуктами їх переробки);
- конкурентоспроможність регіональної та національної економіки;
- подальший розвиток мінерально-сировинної бази;
- підтримання та нарощування обсягів експортного потенціалу країни, зміни його структури на користь торгівлі продуктами переробки та промислової продукції;
- розвиток обробної промисловості та її експортного потенціалу.

Ці напрями в основному і визначають стратегічні тенденції сталого розвитку у сфері використання мінеральних ресурсів.

1.4. Стратегічні орієнтири соціальної складової сталого розвитку

У стратегічних тенденціях розвитку і спрямування соціальної складової сталого розвитку акцентується увага на важливості збереження стабільності існуючих суспільних систем, у тому числі недопущення руйнівних соціальних конфліктів, шляхом справедливого розподілу благ між людьми. У доповіді ПРООН "Сталий розвиток і рівність можливостей: краще майбутнє для всіх" (2011 р.) визначаються сучасні світові стратегічні тенденції політики сталого розвитку в соціальній сфері й наголошується на нерозривності взаємозв'язку між сталістю й основними питаннями рівності можливостей щодо продуктивної зайнятості, освіти, охорони здоров'я тощо. Деградація довкілля підвищує нерівність через несприятливий вплив на фізичний і духовний стан людей. У свою чергу, нерівність людського розвитку посилює екологічну деградацію, зокрема внаслідок несформованості в суспільстві відповідних моральних і етичних настанов.

Соціальні домінанти сталого розвитку пов'язані з одним із найактуальніших завдань сучасності – пошуком інструментарію подолання обмежень так званого суспільства споживання, в якому дедалі більше пригнічується особистість: утрачається раціональність споживчого попиту, відбувається розрив між споживанням і задоволенням реальних потреб людини, формуються "хибні" потреби, визначальним мотивом яких стає незмірне бажання "мати". Культура споживання повинна знайти вираження у недопущенні засмічення природного середовища, прагненні відмовитись від тих видів транспортних засобів і побутових матеріалів, що істотно погіршують екологічну ситуацію.

Принципи сталого розвитку реалізуються за посередництва громадянського суспільства, здатного ефективно контролювати владу. Чинниками, що забезпечують його формування, є наявність потужного середнього класу, незалежність судової влади та засобів масової інформації, а також високий рівень громадянської самоорганізації. Остання проявляється у здатності громадян формувати самоврядні асоціації для реалізації суспільно значущих цілей, у тому числі шляхом впливу на владу, тим самим збільшуючи соціальний капітал, підвищуючи рівень взаємодовіри в суспільстві та довіри до влади.

Освіта є передумовою та водночас пріоритетним засобом досягнення сталого розвитку. Згідно з Порядком денним на XXI століття, просвіту, включаючи формальну освіту, підвищення інформованості населення та професійну підготовку слід визнати як процес, за допомогою якого людина і суспільство можуть сповна розкрити свій потенціал. Вона має вирішальне значення для забезпечення інформованості з питань екології та етики, формування цінностей і підходів, прищеплення навиків і заохочення поведінки, сумісної зі сталим розвитком.

Сучасною світовою стратегічною тенденцією є становлення динамічної концепції освіти в інтересах сталого розвитку (ОСР), яка виходить за рамки

традиційної екологічної освіти. На 57-й сесії Генеральної Асамблеї ООН період 2005–2015 рр. проголошено Десятиліттям освіти в інтересах сталого розвитку. Попри відсутність єдиного підходу до трактування змісту ОСР, у міжнародних документах і угодах – Заяві міністрів з довкілля країн регіону ЄЕК ООН (Київ, 2003 р.), Стратегії ЄЕК ООН для освіти в інтересах сталого розвитку (Вільнюс, 2005 р. – визначено основні цілі та завдання державної і міждержавної політики в цій сфері.

Відповідно до документів, сталий розвиток суспільства слід розуміти як безперервний навчальний процес, включаючи розширення знань, формування спеціальних навиків, життєвих позицій і цінностей щодо здорового способу життя в гармонії з природою. Це потребує зміщення акцентів від методів, орієнтованих лише на передачу інформації, до ширшого впровадження активних методів навчання, багатостороннього й міждисциплінарного аналізу ситуацій реального життя (позитивного досвіду). Імплементация ОСР відбувається через інтеграцію її тем у всі навчальні дисципліни, а також організацію спеціальних тематичних програм.

Домінуючою світовою тенденцією останніх десятиліть є підвищення комфорту людського існування. Виходячи з мети сталого розвитку – покращення якості життя відповідно до можливостей оточуючих екологічних систем – високі стандарти життєдіяльності населення повинні поєднуватися з його ставленням до довкілля як до безпосереднього продовження середовища власного помешкання. В рамкових документах зі сталого розвитку наголошується на необхідності *забезпечення доступності якісної питної води, каналізації, безпечних продуктів харчування*, що актуально не тільки для бідних, а й країн з високим рівнем людського розвитку (так, у сільській місцевості України каналізацією обладнано лише 21,2% житлової площі).

У свою чергу, зазначені фактори входять до переліку десяти головних причин захворюваності у світі. Щорічно від хвороб, пов'язаних з довкіллям, включаючи гострі респіраторні інфекції, помирає щонайменше 3 млн. дітей у віці до 5 років. Відповідно, одним із трендів модернізації стратегій *охорони здоров'я* на наступні десятиліття визначено посилення їх превентивних функцій за напрямками: удосконалення системи інформування з питань здоров'я і санітарного благополуччя на всіх рівнях; зосередження на детермінантах здоров'я, зокрема шкідливих чинниках, пов'язаних зі стилем життя; створення механізмів швидкого реагування на основі загрози для здоров'я.

У світовій економіці спостерігається зростання ролі *туризму і рекреації*, які, здійснюючи порівняно незначне навантаження на довкілля, роблять вагомий внесок у формування валового продукту. Світова організація ООН з туризму визначила сталий розвиток галузі як такий, що забезпечує раціональне використання природно-рекреаційних ресурсів – основи розвитку туризму, збереження природного та біологічного різноманіття, соціокультурної самобутності місцевих громад, їх культурних об'єктів і традиційних цінностей, стабільний економічний розвиток місцевих громад, належний рівень доходів місцевого населення та його зайнятість.

У Декларації стосовно ролі туризму в досягненні Цілей розвитку тисячоліття (Нью-Йорк, 2005 р.) наголошується, що туризм спроможний зробити особливо вагомий внесок у подолання бідності, забезпечення зайнятості жінок, молоді, інших вразливих верств населення. Екотуризм посідає значне місце в регіональних стратегіях забезпечення сталого сільського розвитку та подолання депресивності територій. Екологічні рекреаційні послуги, краса ландшафтів, культурна спадщина є сферами диверсифікації економічної діяльності, перетворюючись у специфічні види місцевих активів, капіталізація яких створює засоби для існування сільських громад поза межами виробництва сільськогосподарської продукції.

1.5. Стратегічні засади інвестиційного забезпечення сталого розвитку

Стратегічні тенденції становлення сталого розвитку визначаються в цілому орієнтацією на людину, створення гуманістичного та соціально спрямованого типу відносин з пріоритетом духовних цінностей над матеріальними, за якого головними чинниками якості життя є не тільки і не стільки матеріально-побутові умови та особисте споживання, скільки культура буття загалом, самотність людини, її духовний і фізичний розвиток тощо.

Другим важливим висновком щодо тенденцій сталого розвитку є пошук його проєктивної моделі. Йдеться про побудову відповідної політики перекладання концептуальних ідей сталого розвитку у проєктивну площину. Це стосується у першу чергу впорядкування інвестиційної політики. Вона повинна бути гнучкою та мобільною по відношенню до зміни пріоритетів кожної просторово-часової моделі сталого розвитку. І тут необхідно забезпечити раціональні пропорції інвестування наукових, передпроектних досліджень, саме проектних рішень та, нарешті, реалізації комплексів заходів щодо сталого розвитку². У загальному вигляді процес інвестування (рис. 1.1) сталого розвитку повинен відбуватися поетапно в послідовності, позначеній на координаті часу індексами t_1 ; t_2 ; t_3 . Слід зазначити, що цей процес має безперервний характер, що хвилеподібно переходить від етапу наукових досліджень до проєктування та реалізації. При цьому максимумами інвестиційних кривих *a*, *b*, *c* мають обмеження за рівнем граничних витрат.

Виходячи з існуючої нерівномірності готовності різних територій до впровадження концепцій сталого розвитку, рівень граничних витрат може коливатися в досить широких межах. Метод інвестиційного аналізу сталого розвитку територій дає можливість отримати характеристики якісного стану етапів стабілізації та ґрунтового покращення життєдіяльності населення.

² Быстряков И. К. Проективно-деятельностная модель устойчивого развития общества / И. К. Быстряков // Механізм регулювання економіки. – 2004. – №4. – С. 47–55.

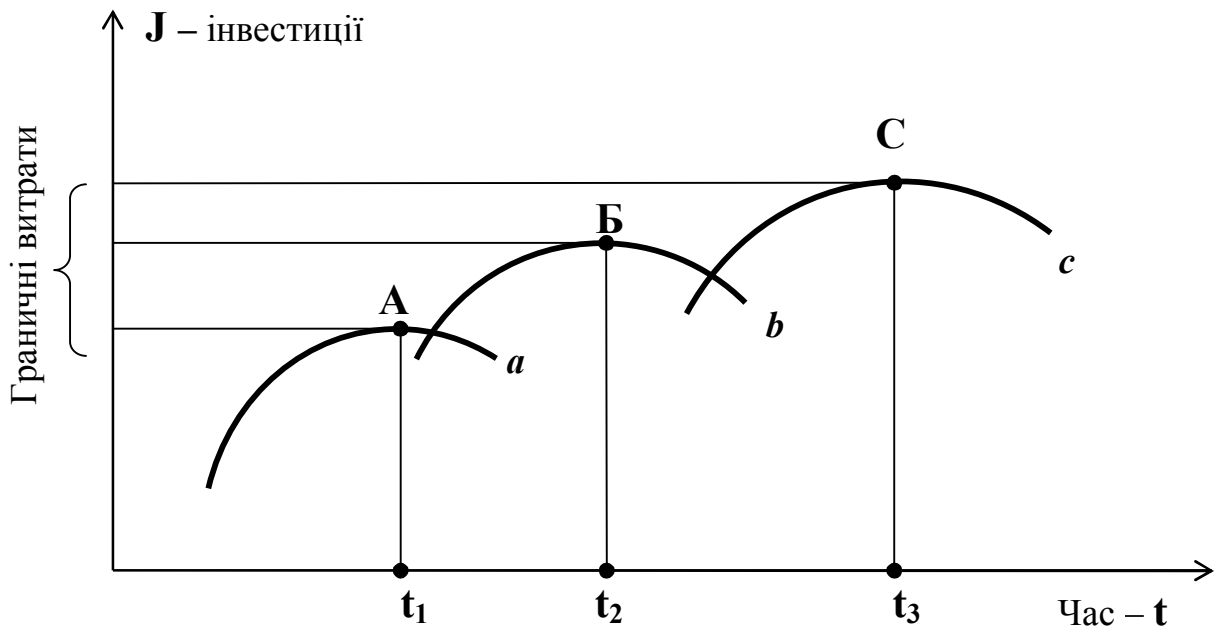

Рис. 1.1. Схема процесу інвестування сталого розвитку

Кожна із часткових територіальних моделей сталого розвитку має розглядатися у квазізамкненому стані. Тоді стає можливим виявити цілком відчутний екологічний ефект, що залежить від цільових пооб'єктних інвестицій. Наводимо (рис. 1.2) два графіки, що характеризують динаміку одержуваного ефекту сталого розвитку – крива *a*, а також вкладених інвестицій – крива *в*. Ці криві перетинаються у двох точках С і М, стосовно яких відбувається ідентифікація етапів стабілізації й докорінного поліпшення.

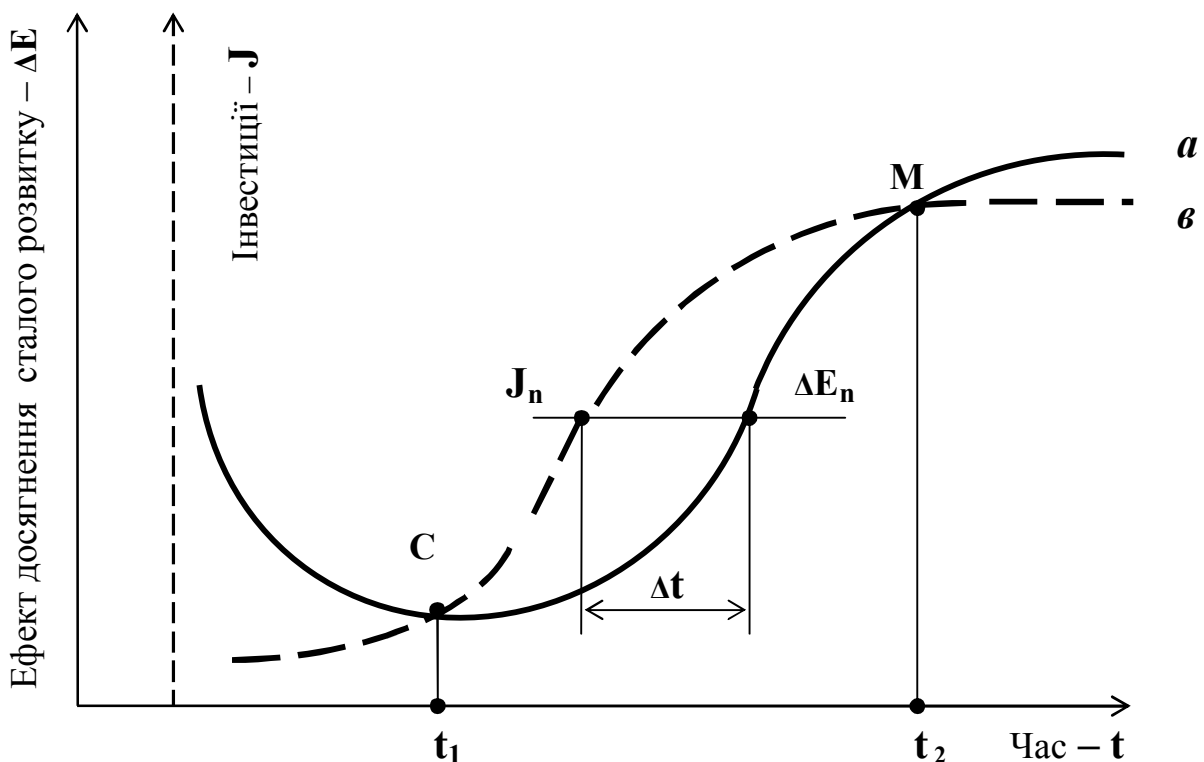

Рис. 1.2. Графік динаміки співвідношення інвестицій та ефекту досягнення сталого розвитку

Так, період до t_1 характеризує процес стабілізації, за якого до певної точки – S зростання інвестицій не супроводжується поліпшенням екологічної обстановки. Завершується цей етап переломним моментом, коли критичний розмір інвестицій приводить до докорінної зміни тенденцій динаміки поведіння кривих a й b . Ця ситуація відрізняється тим, що збільшення обсягів інвестицій в екологічну діяльність обумовлює зростання розміру екологічного ефекту. Період, що вкладається між часом t_1 і t_2 , відображає етап докорінного поліпшення ситуації. Період часу за критичною точкою M , позначеною на абсцисі індексом t_2 , характеризує стан сталого розвитку економічної системи. Відповідно до графіка, у період докорінного поліпшення адекватний вкладеним інвестиціям J_n ефект ΔE_n настає з певним запізнюванням за часом Δt .

Однак після критичної точки M ситуація змінюється, оскільки досягнуті граничні витрати підтримують бажаний або заданий рівень екологічного ефекту на порозі граничної вигоди. Причому екологічний ефект має вже випереджальну стосовно інвестицій альтернативну корисність.

Наведені вище графіки орієнтовані в основному на постановку проблеми формування розгорнутої системи обґрунтування діяльності із забезпечення сталого розвитку в сучасних умовах, пошуку диференційованих методів господарювання, орієнтованих на територіальний інвестиційний клімат.

Таким чином, проективно-діяльнісна модель сталого розвитку має складну інфраструктуру, що вимагає широкого нестандартного обґрунтування. Такий підхід має розглядати модель сталого розвитку з позицій розкриття дискретно-цілісних властивостей простору життєдіяльності людини, які дають змогу переміщати акценти досліджень із зовнішньої сторони господарських явищ на внутрішню.

При цьому в моделі стійкого розвитку на всіх рівнях повинна закладатися ідея підтримання єдності, цілісності й гармонізації у взаємодії безлічі штучних і природних об'єктів складних соціо-еколого-економічних систем.

РОЗДІЛ 2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

2.1. Міжнародна екологічна політика та сталий розвиток

Сьогодні політику сталого розвитку в Україні визначають положення, оприлюднені в рішенні Конференцій міністрів охорони навколишнього середовища Європи в рамках процесу "Довкілля для Європи". Зокрема, на конференції у Люцерні 1993 року прийнято "Екологічну програму дій для Центральної та Східної Європи", відповідно до якої країни мали розробити національні плани дій.

З цього приводу потребують уваги два документи, які визначають регіональну стратегію щодо сталого розвитку Європи та України. Зокрема, у контексті охорони навколишнього середовища це Стратегія охорони довкілля Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) 2001р. та Стратегія інтегрування екологічної політики в усі сфери діяльності Європейського Союзу (ЄС) 1998р. Для країн Центральної Європи, Кавказу та Центральної Азії важливим став рамковий документ, прийнятий на п'ятій Київській пан'європейській конференції міністрів навколишнього середовища у 2003 р. під назвою "Екологічні партнерства в регіоні ЄЕК ООН: екологічна стратегія для країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії" (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Завдання стратегії сталого розвитку для країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії

Завдання	Підзавдання
Удосконалити екологічне законодавство, політику та інституційні умови	-
Зменшити ризик для здоров'я людини шляхом попередження та контролю за забрудненням	Зменшити забруднення повітря у містах. Покращити управління муніципальним водопостачанням та водовідведенням. Удосконалити управління відходами та хімічними речовинами
Управляти природними ресурсами у сталий спосіб	Забезпечити інтегроване управління водними ресурсами. Зберігати біорізноманіття та захищати екосистеми
Інтегрувати екологічну складову до стратегій розвитку ключових секторів економіки	Сприяти вирішенню загальних проблем секторальної інтеграції: <ul style="list-style-type: none">• сектор енергетики;• транспортний сектор;• сільське господарство;• лісове господарство

Продовження табл. 2.1

Завдання	Підзавдання
Розробити і посилити механізми мобілізації та розподілу фінансових ресурсів для досягнення екологічних цілей	-
Надавати інформацію для прийняття рішень у сфері охорони довкілля, розвивати участь громадськості в їх прийнятті	Посилити екологічний моніторинг та управління інформацією. Забезпечити участь громадськості у прийнятті рішень
Визначити та вирішити транскордонні проблеми і посилити співпрацю в рамках міжнародних конвенцій	-

Наводимо пропозиції до впровадження елементів успішної практики з досвіду зарубіжних країн щодо розробки та реалізації стратегії сталого розвитку для України (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Рекомендовані підходи для запозичення досвіду зарубіжних країн при розробленні стратегії сталого розвитку України

Складова документа	Країна з позитивним досвідом	Пропонований до запозичення елемент
Структура і підхід	Болгарія Польща, Латвія	Дві частини: стратегічний аналіз щодо країни і аналіз за секторами та сферами. Детальний аналіз стану природних ресурсів та чинників, які на них впливають, що обґрунтовує завдання та план дій. План дій включає таблиці з конкретними заходами, періодом їх упровадження, джерелами фінансування та відповідальними органами. Комплексна стратегія, яка включає всі необхідні елементи і представлена у традиційному для регіону форматі. Добре розроблена кореляція між складовими стратегії: мета, завдання, цілі, заходи та індикатори
Інтеграція екологічних показників у секторальну політику	ОЕСР, ЄС	Розроблені рекомендації щодо системи інтеграції
Аналіз стану	Латвія, Болгарія Білорусь	SWOT-аналіз. Традиційний опис тенденцій із цифровими та графічними ілюстраціями

Складова документа	Країна з позитивним досвідом	Пропонований до запозичення елемент
Визначення пріоритетів	Нідерланди Великобританія Туреччина Польща Естонія	Сім пріоритетних проблем. Чотири пріоритети: стале споживання та виробництво, зміна клімату, охорона природних ресурсів та розвиток громад. Виокремлення територій, що потребують першочергового захисту і покращення екологічної ситуації та планування окремих заходів. Визначені критерії за двома групами важливості для пріоритезації завдань у програмах реалізації національної екологічної політики. Урахування національних особливостей
Завдання	Стратегія для країн СЕКЦА Польща, Латвія, Румунія, Болгарія Латвія	Завдання згруповані у сім розділів із розподілом на підзавдання. Коротко- (до 2 років), середньо- (до 10) та довгострокові (до 20 років) завдання за секторами і проблемними місцями. Завдання загальні і деталізовані. Чотири загальні цілі-завдання
Цілі	Румунія, Болгарія Латвія	Загальні коротко- та довгострокові цілі. Прозорий і чіткий зв'язок між коротко-, середньо- та довгостроковими завданнями, запланованими цілями та пропонованими заходами
Прогнозування цілей	Нідерланди Туреччина	Залучення професійної команди для прогнозування очікуваних результатів, наприклад, Центральне агентство із економічного планування. Кількісні показники покращення стану довкілля
План дій	Болгарія	Таблиця з переліком заходів, визначенням відповідального органу, початку та кінця реалізації, вартості реалізації заходів, джерел фінансування та ефектів кожного заходу
Індикатори	ОЕСР, ЄС Туреччина Великобританія Великобританія, Латвія Польща Естонія	Орієнтація на пропоновані індикатори. Згруповані за завданнями. Індикатори складаються з 20 рамкових (узгоджені між урядами Британії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії) та 48 спеціалізованих за пріоритетними напрямками. Згруповані за компонентами сталого розвитку: економічні, соціальні та екологічні. Критерії для вимірювання зміни індикаторів. Для кожного завдання визначено якісні індикатори і бажаний стан у 2030 р., виражений кількісно
Механізм реалізації	Білорусь Великобританія	Окремий розділ описує взаємодію відповідального за реалізацію стратегії міністерства з іншими органами управління. Добре розроблено систему стимулюючих механізмів (субсидії, добровільні ініціативи, торговельні схеми, податки).

Складова документа	Країна з позитивним досвідом	Пропонований до запозичення елемент
		Стратегія є центральним аспектом у роботі держслужби за допомогою Програми професійних навичок в уряді та запровадження сталого розвитку в навчальні плани Національної урядової школи
Гармонізація законодавства до вимог ЄС	Румунія, Туреччина Польща	Коротко- (пріоритетні) та середньострокові завдання гармонізації. Коротко- (до 2 років), середньо- (до 10) та довгострокові (до 20 років) завдання
Розподіл відповідальності між різними органами	Румунія Болгарія Великобританія	Окреслено коло відповідальності кожного органу. План дій стратегії визначає відповідальні органи за впровадження заходів. Усі органи влади розробляють свій план дій для реалізації національної стратегії і регулярно звітують про виконані заходи щодо впровадження стратегії
Фінансування	Болгарія Польща	Визначені необхідні суми для фінансування стратегії та джерела надходження коштів. Те саме, плюс структурний розподіл витрат і надходжень
Координація	Румунія, Великобританія, Естонія, Литва	Міжурядовий комітет чи комісія зі сталого розвитку, яка призначається головою уряду і звітує перед парламентом. Її функції можуть обмежуватися спостереженням або бути ширшими
Звітування	Туреччина Великобританія	Звіт щодо НЕП входить до виконання урядом 5-річного плану. Усі державні органи звітують Комісії зі сталого розвитку про виконання стратегії
Міжнародна співпраця	Польща	Міжнародна співпраця з виконання НЕП має чітко окреслені пріоритети стосовно двосторонньої, регіональної та міжнародної співпраці
Участь громадськості	Великобританія	Значна увага приділяється підвищенню рівня екологічної свідомості та активному залученню громадськості

З метою виконання домовленостей у рамках підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург) прийнято Постанову Кабінету Міністрів "Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 рр.". Проблемою залишається те, що ця програма не охоплює повністю основних положень Плану виконання рішень і тому не відображає повноту оцінки при аналізі їх виконання в Україні.

2.2. Сталий розвиток природно-ресурсного потенціалу

У сучасному соціумі господарським орієнтиром сталого розвитку є поступове домінування у світовому господарстві постіндустріального укладу економіки (що не виключає існування й інших укладів – від дрібнотоварного до індустріального, або ж навіть "неоіндустріального"). Отже, відбуваються відповідні зміни у структурі національного багатства як стратегічного підґрунтя сталого розвитку країн світу. Основною тенденцією наразі є заміщення фізичного (у т.ч. природного) капіталу людським, частка якого наприкінці ХХ століття виросла до 80% у сукупному національному багатстві, що і складає потенціал сталого розвитку господарства. У розвинених країнах світу протягом останніх десятиліть у людський капітал вкладалося близько 70% усіх інвестицій, а у фізичний загалом (сюди ж віднесено для спрощення природний капітал, тобто природні ресурси – реальні й потенційні, або природні умови як господарський об'єкт) – близько 30%. На початок ХХІ століття у структурі національного багатства країн СНД частка природного капіталу становила 37,5% (людського – 50,0, відтворювального (виробничого та фінансового в сукупності) – 12,5%). З урахуванням динамічних змін у структурі національного багатства, які сталися, починаючи з 1991 р. (насамперед зменшення питомої ваги виробничого капіталу, вибуття котрого – основних засобів, оборотних коштів – відбувалося високими темпами в 1993–1995 рр.), у його галузевій структурі в першому десятилітті ХХІ ст. питома вага людського капіталу становила 46,7%, природного – 34,9, основного (виробничого фізичного) – 12,6, фінансового капіталу – 5,8%³ (рис. 2.1).

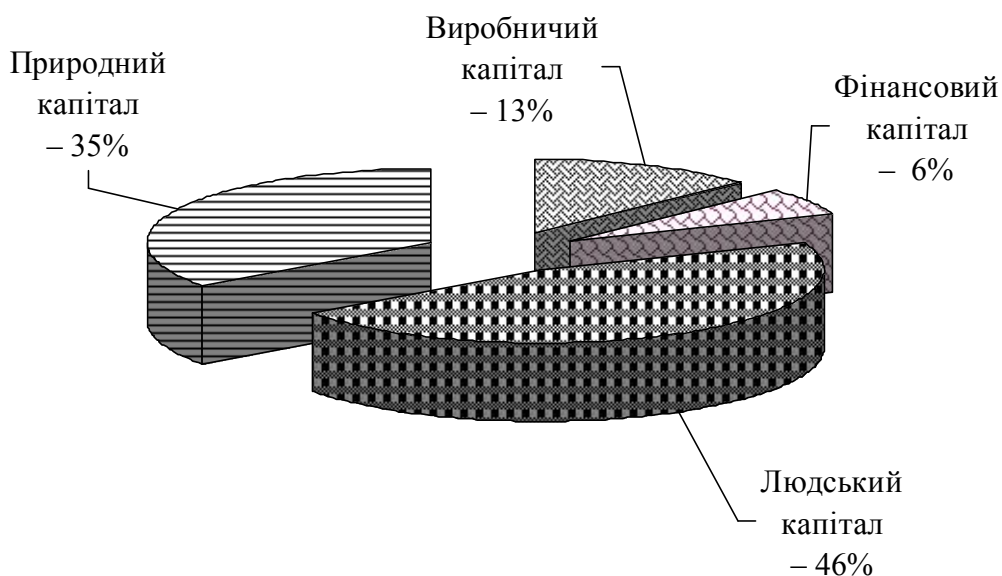

Рис. 2.1. Структура капіталізації національного потенціалу сталого розвитку (за рахунок національного багатства)

³ Капіталізація економіки України / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця, д.е.н. А. А. Гриценка. – К: Інститут економіки та прогнозування, 2007. – 220 с.

Отже, у розвитку світового господарства і відповідних тенденціях національної економіки людському потенціалу відводиться перша, а природно-ресурсному – друга за важливістю роль у структурі національного багатства та потенціалу сталого розвитку нашої країни і світу. Таким чином, попри те, що здатність природних ресурсів створювати капітал в умовах сучасної економіки поступається за цією властивістю людським ресурсам, зважаючи на багатий природно-ресурсний потенціал України, необхідно докорінно підвищити капіталізацію природних ресурсів та їх участь у забезпеченні сталого розвитку національного господарства в цілому.

Національний природний капітал, що можна розглядати як природно-ресурсний потенціал сталого розвитку країни, характеризується розгалуженою структурою, в якій представлено всі види ресурсів – земельні (включаючи природно-рекреаційні), водні, мінеральні та лісові (у т.ч. фауністичні) (рис. 2.2).

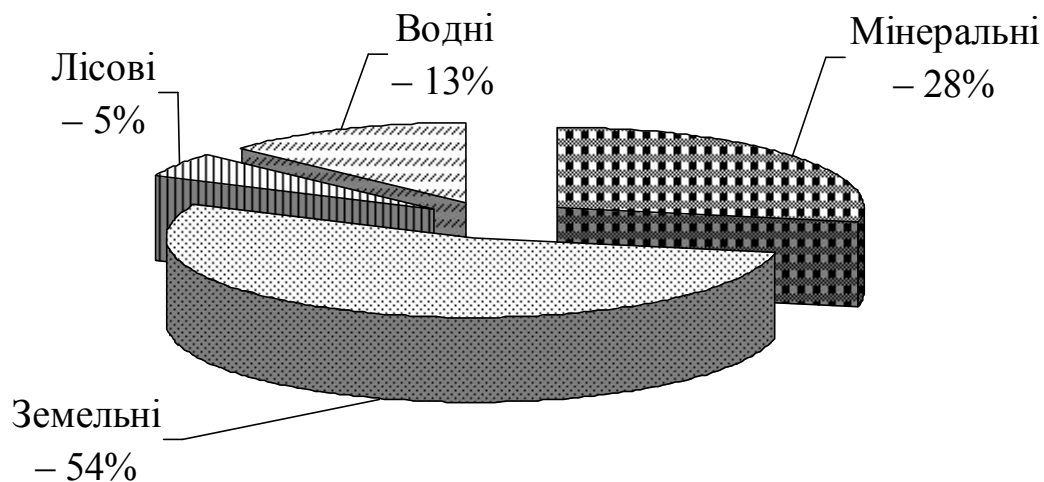

Рис. 2.2. Структура природно-ресурсного потенціалу сталого розвитку України

Структура природно-ресурсного потенціалу сталого розвитку національного господарства є унікальною для країн Європи. У ній головним ресурсом є земля, за нею за значенням ідуть основні (з часткою понад 25%) ресурси – мінерально-сировинні. Дуже важливе значення для національної економіки мають також водні ресурси як джерело питної води, складова інфраструктури, промислова сировина, ресурс морегосподарського комплексу та АПК тощо. Велике екологічне і рекреаційне значення мають лісові ресурси України. Цінність унікального поєднання природних ресурсів (корисних копалин, ландшафтів, водних джерел, лісів тощо) як структуроформуючого фактору спеціалізації національного господарства в євразійській та світовій економіці важко переоцінити. На їх базі створюється потужний промислово-аграрно-інфраструктурний комплекс, в якому в останні роки все більшу роль

починає відігравати земля як просторово-господарський і унікальний агрокліматичний ресурс сталого розвитку національної економіки.

Земельні ресурси. У Стратегії сталого розвитку України для земельних ресурсів передбачається: удосконалення системи обліку земельних ділянок та методів їх еколого-економічної оцінки; проведення інвентаризації земельних ділянок у населених пунктах; розроблення програми підвищення родючості ґрунтів; упровадження раціональних систем землекористування та організації територій; посилене використання ґрунтозахисних технологій у різних галузях; удосконалення процедури землевідведення; покращення заходів щодо рекультивації забруднених та порушених земель; оптимізація площ природних та антропогенно використовуваних земель; удосконалення екологічного моніторингу та агрохімічної паспортизації земель; усунення та упередження негативних антропогенних та природних явищ і процесів щодо деградації земель; контроль та покращення стану радіоактивно забруднених земель; мінімізація використання особливо цінних земель і ґрунтів.

Сталість землекористування відрізняється від стабільності підвищення ефективності промислового чи сільськогосподарського виробництва. Якщо у другому випадку йдеться лише про досягнення максимального економічного ефекту, то у першому, крім економічного ефекту, слід сприяти ще й оптимізації вирішення соціальних та екологічних проблем землекористування. Тобто використання земельних ресурсів повинно бути одночасно економічно доцільним, соціально спрямованим та екологічно безпечним.

Основними принципами сталого землекористування, які лежать в основі формування ефективної системи управління земельними ресурсами, є пріоритетність сільськогосподарського землекористування, раціональне використання та охорона земель, екологічна обґрунтованість сільськогосподарського і промислового виробництва, економічна доцільність використання земель різного цільового призначення, цільове використання земель, об'єктивність і доступність інформації про якісний та кількісний стан земель тощо.

Згідно із законом про землеустрій під сталим землекористуванням розуміють форму та відповідні методи використання земель, що в сукупності забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціальних функцій територій.

Виходячи із концепції збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року визначено наступні напрями сталого розвитку: оптимізація структури агроландшафтів і удосконалення загальних систем землеробства в контексті нових земельних відносин і наявного ресурсного потенціалу; удосконалення міжгалузевої структури та адаптації сільськогосподарського виробництва відповідно до ґрунтово-кліматичних умов і ресурсних можливостей; збереження, відтворення та раціональне використання біологічної різноманітності в агроландшафтах; формування зональних конкурентоспроможних ресурсо- та енергозберігаючих моделей ефективного ведення сільськогосподарського виробництва на засадах

природоохоронної організації території, відтворення природно-ресурсного потенціалу та отримання продукції високої якості; удосконалення структури посівних площ і сівозмін з метою більш повного використання біокліматичного потенціалу, поліпшення фітосанітарного стану ґрунту й агрофітоценозів, підтримання оптимального балансу органічної речовини та біологічного стану ґрунту; застосування ґрунтозахисних енергозберігаючих технологій обробітку ґрунту, що забезпечують оптимізацію його агрофізичних властивостей та підвищення протиерозійної стійкості, особливо в регіонах проявів ерозії та дефляції.

Водні ресурси. Сучасний розвиток України потребує екологізації всіх управлінських дій та заходів, які здійснюються у процесі використання водних ресурсів, та передбачає поєднання соціальних, економічних і екологічних чинників. Водночас екологізація не є абсолютно новою проблемою, її новизна полягає в еквівалентності обміну між державою, природою та людиною, яка базується на законодавчих, організаційно-технічних рішеннях.

Аналіз водогосподарської та екологічної ситуації, що сформувалася протягом останніх десятиліть в Україні, показує, що державна водна політика не гарантує екологічнобезпечне та стабільне водокористування населення і галузей економіки в гармонії з природою як на сучасному рівні, так і в подальшій перспективі.

Наразі не лише всі водні об'єкти відносяться до забруднених та дуже забруднених, але й екологічний стан води і водозбірних територій оцінюється як незадовільний. Основними причинами такого становища є: зростання негативного антропогенного впливу на якість водних об'єктів; дефіцит водних ресурсів; різкі зміни гідрологічного режиму водостоків та водоєм унаслідок погіршення якості вод і пов'язаних з ними екосистем; відсутність дієвих заходів щодо руйнівної дії вод; неефективні механізми фінансування природоохоронних заходів у сфері водного господарства та економічного стимулювання водокористувачів; відсутність системи управління водними ресурсами за басейновим принципом.

До недавнього часу водні ресурси вважалися невичерпною та безкоштовною природною сировиною. У зв'язку з цим необґрунтована стратегія водоспоживання при відсутності чітких екологічних нормативів та критеріїв, незадовільне будівництво й експлуатація водогосподарських систем спричинили гострі соціально-економічні та екологічні проблеми на території більшості регіонів нашої держави.

Аналізуючи основні підходи до формування організаційно-економічного механізму переведення водного господарства на модель сталого розвитку, можна їх структурувати за такими основними блоками: розроблення сучасного механізму раціонального водокористування через посилення ролі фіскальних регуляторів; формування інституту приватної власності з метою прискорення реалізації підприємницьких ініціатив; інституціоналізація нових форм кредитування та системи розрахунків з метою підтримання водокористувачів на початкових етапах організації бізнесової діяльності;

перенесення центру ваги регулювання розвитку водного господарства на регіональний рівень. Саме ці заходи мають закласти контури інструментальної бази переходу водного господарства на модель сталого розвитку, забезпечити узгодження сучасних та перспективних пріоритетів водокористування, сприяти імплементації господарського використання водних ресурсів у дієвий чинник соціально-економічного піднесення та підвищення добробуту місцевого населення.

Тому важливим завданням упровадження екологізбалансованого використання водних ресурсів у системі забезпечення сталого розвитку України є синхронізація цього процесу з основними функціями, які виконує водне господарство в сучасних умовах. Такими функціями є:

- проведення єдиної науково-технічної політики в галузі;
- регулювання і перерозподіл річкового стоку в часі і просторі;
- забір води і подача її по міжгалузевих (міжгосподарських) каналах і водоводах;
- охорона водних об'єктів від забруднення та виснаження;
- охорона виробничих об'єктів, населених пунктів і природи від шкідливої дії води;
- охорона навколишнього середовища від негативних наслідків, спричинених будівництвом водогосподарських об'єктів і споруд;
- експлуатація водних і водогосподарських об'єктів з метою підтримання їх у безпечному стані;
- облаштування водних об'єктів для санітарно-гігієнічних і рекреаційних цілей;
- облік і контроль за станом водних ресурсів та їх використанням, організація планування й управління водним господарством;
- державний контроль за використанням, відновленням й охороною водних об'єктів;
- розроблення схем комплексного використання й охорони вод, водогосподарських балансів з визначенням забору води та умов водокористування в басейнах річок у розрізі територій країни на водогосподарських ділянках;
- дотримання лімітів (норм) і правил водоспоживання та водовідведення, а також режиму використання води, що встановлюються дозволом на спеціальне водокористування;
- упровадження на підприємствах, в установах і організаціях досягнень науки, техніки і передового досвіду у сфері водозбереження та охорони вод.

Найбільш ефективною стратегією охорони водних об'єктів є не боротьба з існуючим забрудненням довкілля, а упередження виникнення забруднення на початкових стадіях процесу виробництва через ефективний організаційно-економічний механізм шляхом стимулювання водокористувачів до раціонального використання водних ресурсів.

Лісові ресурси. Загострення екологічної ситуації у світі, що є наслідком глобального потепління і забруднення навколишнього середовища, стало причиною погіршення стану лісових екосистем. Відбувається витіснення біологічно стійких корінних насаджень антропогенними – нестійкими до зовнішніх впливів. При цьому слід зазначити, що скорочення або зникнення видів дестабілізує біоту і призводить до виникнення нового, збідненого, менш стійкого угруповання. В Україні стан лісової галузі в 1991–2011 рр. був і залишається проблемним.

У Карпатах, зокрема, спостерігається деградація ялинових деревостанів, а в рівнинних умовах – соснових.

Дуже складна ситуація сформувалася в Поліссі, де лісові насадження деградують у результаті надмірного техногенного навантаження на землі лісового фонду (забруднення радіонуклідами, осушення земель тощо).

Лісове господарство України, як і природно-ресурсна сфера в цілому, також відчуває наслідки глобальних екологічних проблем, а саме: зменшення площі лісів, що існувало в минулому і спостерігається зараз, погіршення їх породного складу і вікової структури, забруднення лісів радіонуклідами, погіршення їх стану внаслідок широкомасштабної меліорації.

Мінеральні ресурси. Для мінерально-сировинної бази природно-ресурсного потенціалу України ключовим фактором сталого розвитку є відповідне інституціональне середовище, яке забезпечуватиме стале надрокористування. У 1992–2010 рр. його формування у вітчизняній сфері надрокористування значною мірою здійснювалося спонтанно, під впливом певних домінуючих політичних і бізнесових груп. Як свідчить практика, інституціональне середовище, що наразі визначає якість державного управління вітчизняною сферою надрокористування, не відповідає сучасним економічним реаліям. Це призводить до нераціонального використання надр. В останній рік становище в цій царині перебуває під контролем і пильною увагою з боку влади (Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України № 90/2010 від 3 лютого 2010 року" Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у галузі геологічного вивчення і використання надр").

Господарська практика впровадження засад сталого розвитку показала, що цей процес значним чином загальмований. Нераціональне використання надр наразі зумовлено:

- слабким контролем з боку держави;
- недосконалістю чинного законодавства та нормативно-правової бази;
- відсутністю ефективного економічного механізму управління фондом надр;
- низьким рівнем відтворення вітчизняної мінерально-сировинної бази, що визначається недостатнім фінансуванням геологорозвідувальних робіт (в основному вони здійснюються за рахунок держбюджету);
- нерозвиненістю внутрішнього фондового ринку, що визначає низький рівень капіталізації гірничодобувних підприємств.

Шляхом усунення цих причин можна прискорити перехід надрокористування на засади сталого розвитку.

2.3. Упровадження засад сталого розвитку в соціальній сфері

Час, який минув від проголошення принципів сталого розвитку в умовах національних економічних та соціальних реалій, показав, що запроваджена в Україні модель ринкової трансформації на основі правил "Вашингтонського консенсусу" не мала необхідної соціальної спрямованості. Такий підхід виявився деструктивним і призвів до значних соціальних утрат. У країні не відбулося формування середнього класу як основного носія демократії, соціальної та політичної стабільності в суспільстві; не забезпечено становлення принципово нової, адаптованої до ринкових умов соціальної інфраструктури. Наслідком несистемного, вибіркового характеру реформування стала відсутність скоординованого підходу до імплементації концептуальних положень рамкових угод з проблем сталого розвитку в національне законодавство та їх подальшого втілення в господарську практику. На фоні позитивних досягнень (поширення екологічної освіти, урізноманітнення культурної діяльності) відмічаються значні "провали" у сферах охорони здоров'я, житлово-комунального обслуговування населення тощо.

Застосування принципів сталого розвитку на національному та регіональних рівнях стримується недостатньою обізнаністю керівників різних рівнів і місцевих громад про можливості співпраці та партнерства щодо реалізації проектів відбудови соціальної інфраструктури, місцевих екологічних ініціатив тощо.

В Україні за період 1992–2002 років прийнято базові нормативно-правові акти у *сфері освіти*, Державну національну програму "Освіта" ("Україна XXI століття"), Національну доктрину розвитку освіти, низку державних галузевих програм, які частково відображають положення Порядку денного на XXI століття. Затверджено Концепцію екологічної освіти в Україні (2001 р.), що співвідноситься з тезами Салонікської декларації та містить обґрунтування теоретико-методологічних засад становлення системи екологічної освіти, її пріоритетні завдання. Реформи 2003–2011 років ознаменовані запровадженням нових стандартів освіти та принципів Болонської декларації, формуванням нормативної бази, яка регламентує порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності з урахуванням світового досвіду.

Проте глибина освітніх реформ, якість і ефективність роботи навчальних закладів і установ не можуть повною мірою задовольнити сучасні потреби особистості і суспільства. Негативним аспектом є несформованість інституційного забезпечення впровадження концепції освіти в інтересах сталого розвитку (ОСР) у практику, зокрема не розроблено національний план дій та не створено спеціальний регулюючий орган, як це передбачено

Стратегією ЄЕК ООН для освіти в інтересах сталого розвитку (2005 р.). Навчальні курси з ОСР викладаються лише в окремих вітчизняних ВНЗ.

Актуальними залишаються проблеми доступності та якості освіти. Згідно з даними доповіді про людський розвиток ПРООН – 2011, втрати індексу рівня освіти з урахуванням нерівності для України становили 6,1%. Посилюється територіальний аспект нерівності: у дошкільній і загальній середній освіті зростають відмінності в розрізі "міські поселення – сільська місцевість", а також між регіонами країни за основними освітніми показниками.

Сучасна *система охорони здоров'я* в Україні не забезпечує рівного безкоштовного доступу населення до якісних медичних послуг і характеризується низькою їх якістю, що особливо негативно впливає на незахищені верстви населення. Існують диспропорції в доступі до медичних послуг на рівні міських і сільських територій. Високим є тягар особистих витрат населення. Як свідчить офіційна статистика, витрати домогосподарств перевищують одну третину від загального обсягу фінансування галузі та здійснюються безпосередньо під час одержання медичних послуг.

Простежується тенденція зростання кількості вперше зареєстрованих випадків захворювань. Якщо 1995 р. на 100 тис. населення вона становила 63 474, то 2010 р. — 72 401. Різко збільшилися показники хвороб системи кровообігу (майже вдвічі), сечостатевої системи. Зберігається складна епідемічна ситуація із захворюваністю на туберкульоз та ВІЛ/СНІД.

Пріоритетні напрями впровадження стратегічних засад сталого розвитку в *житлово-комунальну сферу* визначені Загальнодержавною програмою реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2009–2014 роки. Сьогодні питомі витрати енергетичних ресурсів під час виробництва і надання житлово-комунальних послуг майже вдвічі перевищують відповідні показники країн ЄС, санітарним нормам не відповідає близько половини полігонів для твердих побутових відходів. Програмою передбачається: проведення технічного переоснащення галузі на основі широкого застосування науково-технічних досягнень, зокрема в енерго- та ресурсозбереженні, упровадження екологічно чистих технологій; підвищення ефективності використання енергоносіїв та інших ресурсів, радикальне зниження енергоемності виробництва; підвищення енергоефективності будинків; запровадження дієвого механізму стимулювання використання альтернативних джерел енергії та видів палива.

2.4. Природно-техногенна та екологічної безпека сталого розвитку

На початку ХХІ ст. світ зіштовхнувся з глобальними екологічними проблемами, голодом та збідненням більшості населення земної кулі, деградацією моралі, наростанням регіональних та міжетнічних конфліктів, тероризмом. Ці обставини змусили прогресивну міжнародну громадськість і відомі недержавні міжнародні організації започаткувати новий підхід до

подолання зазначених глобальних проблем, який отримав назву *концепція сталого розвитку* (sustainable development). Суть його полягає в обов'язковій узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість, безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який визнає потреби кожного.

Проблема світового розвитку потребує системного і комплексного вивчення прямих і зворотних взаємозв'язків, що існують між Суспільством і Природою. Незнання наслідків діяльності людини призводить до посилення ризиків власне життя, дедалі більшої невпевненості у перспективності існування людства. Людське управління біосферою неможливе, оскільки частина не може управляти цілим. Людська цивілізація не може вижити, переводячи біосферу в інший стійкий стан. Лише на основі збалансованих і гармонійних взаємовідносин між Суспільством і Природою, побудованих шляхом використання нано-, піко- і фемтотехнологій, переходу на інноваційну модель розвитку, розвиваючи квантові науки і технології, розбудовуючи шостий і сьомий технологічний уклади, людство може забезпечити своє існування в системі природи.

Рівень екологічної ситуації та розвитку національної екологічної системи України, її місце за цими показниками серед інших держав світу можна оцінити за допомогою міжнародного індексу екологічного виміру ЕРІ (Environmental Performance Index). ЕРІ визначається за шкалою від 1 до 100, де 100 – найвищий результат. Чим більший цей показник, тим вищий рівень забруднення екосистеми країни. Для його розрахунку використовують методику агрегування, відповідно до якої індекс ЕРІ 2010 сформований з двох категорій екологічної політики верхнього рівня: санітарний стан навколишнього середовища (Environmental health) і життєздатність екосистеми (Ecosystem vitality), десяти екологічних індикаторів середнього рівня і 25 – нижнього рівня.

Наведений індекс і його індикатори визначають здатність тієї чи іншої країни захищати своє навколишнє середовище як у теперішній, так і довготерміновій перспективі, виходячи з наявності національної екологічної системи, можливості протидії екологічним впливам і зниження залежності людей від екологічних впливів, соціальних та інституціональних можливостей країни відповідати на екологічні виклики, спроможності глобального контролю над екологічним станом тощо. Крім того, вони можуть використовуватися як потужний інструмент для прийняття рішень на аналітичній основі з урахуванням соціального й економічного вимірів сталого розвитку держави. Рейтинг, складений на основі даних про якість води й повітря, викиди парникових газів, турботу про збереження лісів та інших факторів, виявив істотні розбіжності між країнами, приблизно однаковими за якістю життя, споживанням ресурсів та рівнем забруднення навколишнього середовища.

У 2010 р. Україна зайняла 87-ме місце серед 163 країн світу за міжнародним рейтингом з екологічного індексу. Необхідно зазначити, що 2006

р. за цим показником вона посідала 52-ге місце серед 133 країн світу, а 2008 р. – 75-те серед 149 країн (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Значення індексу екологічного виміру в окремих країнах світу, 2006, 2008, 2010 рр.*

Країна	2006		2008		2010	
	Рейтинг	Значення	Рейтинг	Значення	Рейтинг	Значення
Ісландія	13	82,1	11	87,6	1	93,5
Швейцарія	16	81,4	1	95,5	2	89,1
Коста-Ріка	15	81,6	5	90,5	3	86,4
Швеція	2	87,8	2	93,1	4	86,0
Норвегія	18	80,2	3	93,1	5	81,1
Маврикій	–	–	58	78,1	6	80,6
Франція	12	82,5	10	87,8	7	78,2
Австрія	6	85,2	6	89,4	8	78,1
Куба	41	75,3	41	80,7	9	78,1
Колумбія	17	80,4	9	88,3	10	76,8
Мальта	–	–	–	–	11	76,3
Фінляндія	3	87,0	4	91,4	12	74,7
Словакія	25	79,1	17	86,0	13	74,5
Великобританія	5	85,6	14	86,3	14	74,2
Нова Зеландія	1	88,0	7	88,9	15	73,4
Німеччина	22	79,4	13	86,3	17	73,2
Японія	14	81,9	21	84,5	20	72,5
Латвія	–	–	8	88,8	21	72,5
Білорусія	–	–	43	80,5	53	65,4
Сполучені Штати Америки	28	78,5	39	81,0	61	63,5
Росія	32	77,5	28	83,9	69	61,2
Україна	51	71,2	75	74,1	87	58,2
Мавританія	131	32,0	146	44,2	161	33,7
Центральна Африканська Республіка	87	57,3	128	56,0	162	33,3
Сьєрра-Леоне	111	49,5	147	40,0	163	32,1

* Джерело: Environmental Performance Index (EPI) // Sedac socioeconomic data and applications center [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sedac.ciesin.columbia.edu/es/epi/downloads.html>.

За наведеними даними (табл. 2.4) можна простежити зниження індексу екологічного виміру для України в 2010 р. на 15,9 порівняно з 2008 роком. Такі зміни зумовлені наступними чинниками: погіршенням санітарного стану середовища, спричинені викидами підприємств металургії та енергетики, які щорічно сягають 30–35% усіх забруднень від стаціонарних джерел, застосування застарілого обладнання, яке, за статистикою, утричі більше здійснює викидів, ніж новітнє устаткування; дефіцитом води, що нині

становить близько 4 млрд м³. Практично всі поверхневі, ґрунтові й частково підземні води забруднені промисловими, побутовими, сільськогосподарськими стоками й за якістю не відповідають навіть чинним заниженим санітарним нормам.

Таблиця 2.4

Індекс екологічного виміру для України за 2008, 2010 рр.*

Показник	2008	2010
Екологічний індекс	74,1	58,2
Рейтинг	75	87
Екологічне здоров'я	97,0	73,85
Екологічний тягар хвороб	99,5	52,74
Забруднення повітря (вплив на людину)	94,8	96,44
Вода (вплив на людину)	94,3	93,49
Життєздатність екосистем	51,2	42,58
Забруднення атмосферного повітря (вплив на екосистеми)	96,9	43,81
Вода (вплив на екосистеми)	52,5	45,68
Біорізноманіття та ареали	8,5	35,72
Лісівництво	100,0	100,0
Рибний промисел	77,7	86,49
Сільське господарство	55,3	76,82
Зміни клімату	51,1	42,27

* Джерело: Environmental Performance Index (EPI) // Sedac socioeconomic data and applications center [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sedac.ciesin.columbia.edu/es/epi/downloads.html>.

Серед великих річок України до найбільш забруднених належать Сіверський Донець і Дністер, в які щороку скидається близько 200 млн. м³ брудних стоків. Як позитивний фактор, слід відмітити, що 2009 року здійснено лісових насаджень на 8% більше, ніж у попередньому році.

Рівень стабільності та безпеки країни можна оцінити за допомогою компоненти безпеки життя людей як складової індексу сталого розвитку, що відображає сумарний вплив сукупності глобальних загроз на різні країни й групи держав світу.

До глобальних загроз, визначених міжнародними організаціями, які наведено вище, відносять: глобальне зниження енергетичної безпеки (ES); порушення балансу між біологічними можливостями Землі й потребами людства в біосфері в контексті зміни демографічної структури світу (BB); наростаюча нерівність між людьми й країнами на Землі (GINI); поширення глобальних хвороб (GD); дитяча смертність (CM); зростання корупції (CP); обмеженість доступу до питної води (WA); глобальне потепління (GW); державна нестабільність (SF); глобальні зміни клімату й природні катастрофи (ND).

Компонента безпеки життя – це інтегрована оцінка, яка враховує сумарний вплив сукупності глобальних погроз на сталий розвиток країн світу.

Усі держави-лідери належать до кластера з дуже високими значеннями індексу сталого розвитку (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Значення компоненти безпеки життя індексу сталого розвитку в окремих країнах світу, 2010 р.*

Ранг	Країна	Компонента безпеки життя	Екологічний баланс	Дитяча смертність	Сприйняття корупції	Енергетична безпека	Глобальні хвороби	Нерівність	Глобальне потепління	Природні катастрофи	Державна нестабільність	Доступ до води
1	Австралія	1,549	0,916	0,666	0,874	0,931	0,642	0,562	0,143	0,564	0,624	0,670
2	Ісландія	1,527	0,678	0,682	0,874	0,785	0,644	0,958	0,437	0,576	0,358	0,670
3	Нова Зеландія	1,483	0,858	0,667	0,905	0,478	0,646	0,543	0,663	0,574	0,640	0,670
4	Фінляндія	1,480	0,872	0,679	0,884	0,412	0,642	0,717	0,268	0,576	0,708	0,670
5	Канада	1,478	0,916	0,663	0,874	0,627	0,642	0,615	0,178	0,575	0,635	0,670
6	Швеція	1,473	0,766	0,681	0,897	0,466	0,642	0,748	0,498	0,576	0,669	0,670
7	Норвегія	1,451	0,511	0,679	0,869	0,621	0,642	0,735	0,661	0,576	0,640	0,670
8	Люксембург	1,434	0,347	0,683	0,847	0,278	0,634	0,958	0,071	0,576	0,689	0,670
9	Парагвай	1,398	0,918	0,537	0,258	0,975	0,586	0,227	0,644	0,546	0,515	0,425
10	Данія	1,397	0,284	0,674	0,901	0,377	0,642	0,752	0,353	0,576	0,722	0,670
11	Кіпр	1,390	0,347	0,675	0,728	0,281	0,635	0,958	0,352	0,576	0,630	0,670
12	Уругвай	1,385	0,814	0,622	0,737	0,518	0,624	0,327	0,624	0,519	0,718	0,670
13	Сполучені Штати Америки	1,368	0,244	0,656	0,801	0,908	0,634	0,448	0,128	0,505	0,619	0,654
16	Росія	1,353	0,611	0,625	0,267	0,977	0,614	0,391	0,320	0,570	0,679	0,603
17	Нідерланди	1,343	0,190	0,672	0,884	0,294	0,637	0,646	0,434	0,575	0,661	0,670
18	Швейцарія	1,329	0,261	0,673	0,888	0,393	0,643	0,593	0,501	0,575	0,549	0,670
19	Австрія	1,320	0,374	0,675	0,828	0,427	0,644	0,678	0,390	0,574	0,538	0,670
20	Німеччина	1,315	0,296	0,674	0,835	0,328	0,642	0,693	0,357	0,575	0,569	0,670
21	Франція	1,312	0,374	0,676	0,754	0,304	0,639	0,611	0,476	0,571	0,701	0,670
23	Японія	1,281	0,244	0,679	0,815	0,282	0,632	0,750	0,345	0,570	0,146	0,670
30	Великобританія	1,246	0,272	0,667	0,815	0,282	0,633	0,547	0,370	0,566	0,455	0,670
38	Польща	1,226	0,361	0,661	0,564	0,312	0,639	0,568	0,498	0,574	0,613	0,670
65	Україна	1,152	0,438	0,613	0,267	0,388	0,620	0,706	0,457	0,565	0,128	0,638
105	Непал	1,008	0,302	0,401	0,276	0,824	0,380	0,323	0,343	0,492	0,116	0,460
106	Зімбабве	0,991	0,489	0,188	0,267	0,728	0,003	0,275	0,659	0,443	0,147	0,356
107	Філіппіни	0,957	0,467	0,513	0,285	0,551	0,486	0,384	0,408	0,300	0,340	0,514

* Джерело: Глобальний аналіз якості та безпеки життя людей, 2010 // Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wdc.org.ua/uk>.

Аналізуючи Україну за вразливістю до глобальних загроз, бачимо, що порівняно з 2009 роком рівень індексу безпеки життя людей дещо поліпшився (піднявся із 78 на 65-те місце), але залишається суттєво низьким. Найнебезпечнішими загрозами залишаються: один з найвищих у світі рівень поширення глобальних хвороб, особливо СНІДу й туберкульозу; значна корупція; низький рівень енергетичної безпеки; велика дитяча смертність; високий рівень державної нестабільності.

Одне з перших місць серед екологічних проблем України посідає проблема води. Сьогодні для водоресурсного потенціалу держави характерне значне антропогенне навантаження, а за запасами місцевих водних ресурсів (1 тис. м³ на 1 жителя) вона належить до найменш забезпечених в Європі. Для порівняння: у Росії цей показник дорівнює 31 тис. м³ на одну людину, Швеції – 2,5, Великобританії – 5, Франції – 3,5, Німеччині – 2,5, США – 7,4, і лише в Польщі близький до України – 1,6 тис. м³. За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води, включаючи наявність очисних споруд, Україна, за даними ЮНЕСКО посідає 95-те місце серед 122 держав світу. Вона належить до країн з невеликою водозабезпеченістю та високим рівнем використання води. Тому складна водогосподарська та водно-екологічна обстановка вимагає детального дослідження.

Із зростанням економіки, населення та сфери споживання у світі відбувається швидке збільшення як обсягів, так і видів відходів – промислових, побутових, електронного та електричного обладнання тощо. Зазначені чинники виявились наразі значно більш визначальними для генерування відходів, ніж усі зусилля з попередження останнього.

Разом з тим економічний розвиток і технологічна модернізація виробництва супроводжуються все більш динамічним зростанням вторинного ресурсокористування. За світовим досвідом, чим більш розвиненою є країна, тим вища в ній частка вторинних джерел у загальному ресурсоспоживанні. У країнах ЄС, США сектор утилізації і повторної переробки відходів перетворюється на прибуткову галузь економіки. Зокрема, в ЄС-25 у зазначеній сфері формується близько 4% ВВП. Рециклінг відходів забезпечує оборот 100 млрд. євро і в ньому задіяно 1,5 млн. робочих місць. Натуральні ресурсні показники становлять: по паперу 35 млн. т, пластмасі – 5, склу – 4 млн. тонн.

Динамічний розвиток рециклінгу і комплексної переробки сировини, рекуперації відходів свідчать про закономірність ресурсозберігаючих тенденцій інтенсивного природокористування. Їх науковою основою є ідеї технологічно замкнутого кругообігу використання природної сировини. Вторинне ресурсокористування є таким чином довгостроковою стратегією розвитку всього світового господарства і відповідно окремих держав.

У формуванні стратегічного потенціалу сталого розвитку у сфері поводження з відходами в Україні пріоритетна увага має надаватися забезпеченню відповідних засад управління відходами і створенню його організаційно-економічного забезпечення. Таке управління на базі реалізації ідей рециклінгу і створення відповідної інфраструктури за досвідом найбільш економічно розвинених країн є безальтернативною стратегічною домінантою. Це тим більш важливо, що генерування відходів в Україні (як і в усьому світі) продовжує зростати. Відтак постає завдання формування довгострокових програм попередження утворення відходів. Додатковий стимул має отримати політика й організаційно-економічний механізм, спрямовані на досягнення ефекту декаплінгу, маючи на увазі зростання ВВП за відносного зменшення утворення відходів.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

3.1. Сталий розвиток України у глобальному середовищі

Національна парадигма сталого розвитку орієнтує на формування системи концентрованих, науково обґрунтованих та легалізованих уявлень про цілі, пріоритети, зміст, способи й засоби ресурсоефективної господарської діяльності держави. Значною мірою вона повинна поєднувати, у широкому розумінні, практичну природоохоронну діяльність, яку спрямовує екологічна політика, та природоохоронну ідеологію, що певним чином матеріалізується у системі державних функцій та екологоорієнтованих норм.

До основних стратегічних засад формування національної моделі сталого розвитку слід віднести:

- визначення цілей, завдань, шляхів розвитку суспільства, задоволення його екологічних потреб;
- організацію діяльності суспільства з виконання прийнятих цілей і програм;
- розподіл матеріальних і екокультурних цінностей;
- узгодження різноманітних інтересів держави й соціальних спільнот;
- розроблення стандартів і законів поведінки в суспільстві;
- забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки і стабільності політичного ладу;
- формування суспільної свідомості;
- контроль за дотриманням законів, припинення дій, що порушують загальноприйняті екологічні норми.

Підкреслимо, що концепт сталого розвитку повинен розроблятися на принципах забезпечення екосистемної цілісності та інтегрованого управління, в основі яких є динамічний процес ефективного використання ресурсів, на засадах гармонізації економічних, екологічних та соціальних інтересів.

Основні завдання політики сталого розвитку щодо забезпечення збалансованого соціально-економічного зростання полягають у наступному:

- формуванні міжгалузевої структури виробництва, що повинна відповідати світовим стандартам і потребам економіки держави, підвищенні соціально-екологічної орієнтації галузей, збільшенні у структурі промислового виробництва частки легкої і харчової промисловості;
- обмеженні розвитку сировинних і напівфабрикатних виробництв, поетапному зменшенні обсягу експорту продукції видобувних та інших ресурсо- й енергоємних галузей, нарощуванні обсягу виробництва продукції, що має закінчений технологічний цикл і сприяє сталому використанню власного природно-ресурсного потенціалу;
- технічному переоснащенні виробництва на основі впровадження новітніх наукових досягнень, енерго- і ресурсоощадливих та безвідхідних

технологій, широкому застосуванні відновлюваних джерел енергії, розв'язанні проблеми утилізації відходів, що утворюються у процесі господарської та іншої діяльності;

- регульованому збільшенні обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, якісній зміні структури харчування населення, підвищенні калорійності продукції;

- формуванні раціональної структури виробництва, розподілі і використанні енергії, підвищенні технічного рівня та екологічної безпеки теплових електростанцій шляхом застосування новітніх ефективних технологій спалювання палива.

До головних завдань політики сталого розвитку щодо охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів відносяться:

- зменшення кількості джерел викидів забруднюючих речовин в атмосферу, підвищення рівня їх екологічної безпеки і поліпшення стану атмосферного повітря;

- забезпечення економії первинних ресурсів, розв'язання проблеми утилізації відходів виробництва шляхом удосконалення структури його розміщення, формування виробничих комплексів замкнутого циклу;

- сповільнення процесу деградації ґрунтів, збереження водних ресурсів і об'єктів як унікальних складових довкілля;

- забезпечення належної охорони та збереження лісових ресурсів і екосистем, посилення природоохоронних функцій лісів, здійснення комплексу лісгосподарських заходів щодо зниження рівня радіоактивного забруднення лісового фонду;

- реалізація заходів щодо гарантування безпеки довкілля під час видобування корисних копалин;

- підвищення ефективності державного контролю за додержанням вимог природокористування і збереження довкілля шляхом застосування економічних та адміністративних санкцій;

- розвиток системи сертифікації, екологічного аудиту та страхування, ліцензування екологічно небезпечних видів діяльності, поступовий перехід на систему міжнародних стандартів технологічних процесів.

Основні завдання політики сталого розвитку щодо соціальної сфери такі:

- створення сприятливих економічних умов для забезпечення рівноправного доступу людини до одержання доходів, користування ресурсами і соціальними послугами;

- розроблення та реалізація національної програми подолання бідності, скорочення про шарку малозабезпечених і маргінальних категорій громадян;

- сприяння досягненню повної зайнятості як одного з головних пріоритетів економічної і соціальної політики, створення для всіх працездатних громадян надійних можливостей заробітку на життя;

- підвищення реальних доходів населення шляхом державного

регулювання заробітної плати та пенсійного забезпечення, проведення моніторингу рівня життя різних соціальних верств і груп для недопущення його зниження;

- реформування пенсійного забезпечення з метою переходу до системи, що базується на принципах страхування, підготовка відповідної нормативно-правової бази формування системи соціального страхування;
- розроблення програми соціальної і професійної реабілітації інвалідів з метою їх залучення до активного життя суспільства, програми та заходів щодо поліпшення становища сім'ї, жінки, охорони материнства і дитинства;
- корегування спрямованості програм на адресну допомогу окремим категоріям населення;
- зниження смертності в усіх вікових групах населення, особливо працездатного віку, підвищення тривалості життя.

Загалом у теоретико-методологічному аспекті в національній парадигмі сталого розвитку, урахувавши багатий міжнародний і національний досвід, необхідно зробити нові акценти, поставивши, з одного боку, у центр розвитку людину та її інтереси в конкретному середовищі життєдіяльності, а з іншого – забезпечити її потужним економічним інструментарієм, адекватним потребам виробництва і вимогам сталого й збалансованого природокористування.

Виходячи із зазначеного перш за все треба зосередитися на економічному інструментарії сталого розвитку, на новій т.зв. зеленій економіці. Щодо цього треба виходити із загального розуміння сучасної економіки як дієвого інструменту впорядкування взаємовідносин між людиною і природою. Виявляється, що з різних позицій розгляду цього питання виявляються й різні шляхи подолання екологічних проблем. Так, економіка як інструмент упорядкування відносин людини з природою може орієнтувати в різні періоди часу потоки фінансових ресурсів на вирішення різних пріоритетних цільових завдань (рис. 3.1). Зрозуміло, що відповідно до кожного окремого територіального утворення вони можуть суттєво відрізнятися. Однак головним залишається забезпечення гармонійних відносин між екологією людини та екологією простору, в якому вона функціонує. Таким чином, категорія *зелена економіка* в теоретичному аспекті має дуже широке трактування, в якому розуміння її як інструменту управління процесами, пов'язаними із забезпеченням гармонійних відносин і сталого розвитку, стає визначальним. Необхідно зазначити, що, як видно із наведеної схеми, нова "зелена економіка" є невід'ємною від категорії простору. У ній територіальний аспект набуває нового, більш глибокого просторового змісту. Саме "зелена економіка" інтегрує в собі екологію людини та простору в одне системне ціле за допомогою економічних, у т.ч. ефективних ринкових механізмів, вирішуючи відповідне перспективне завдання сталого розвитку.

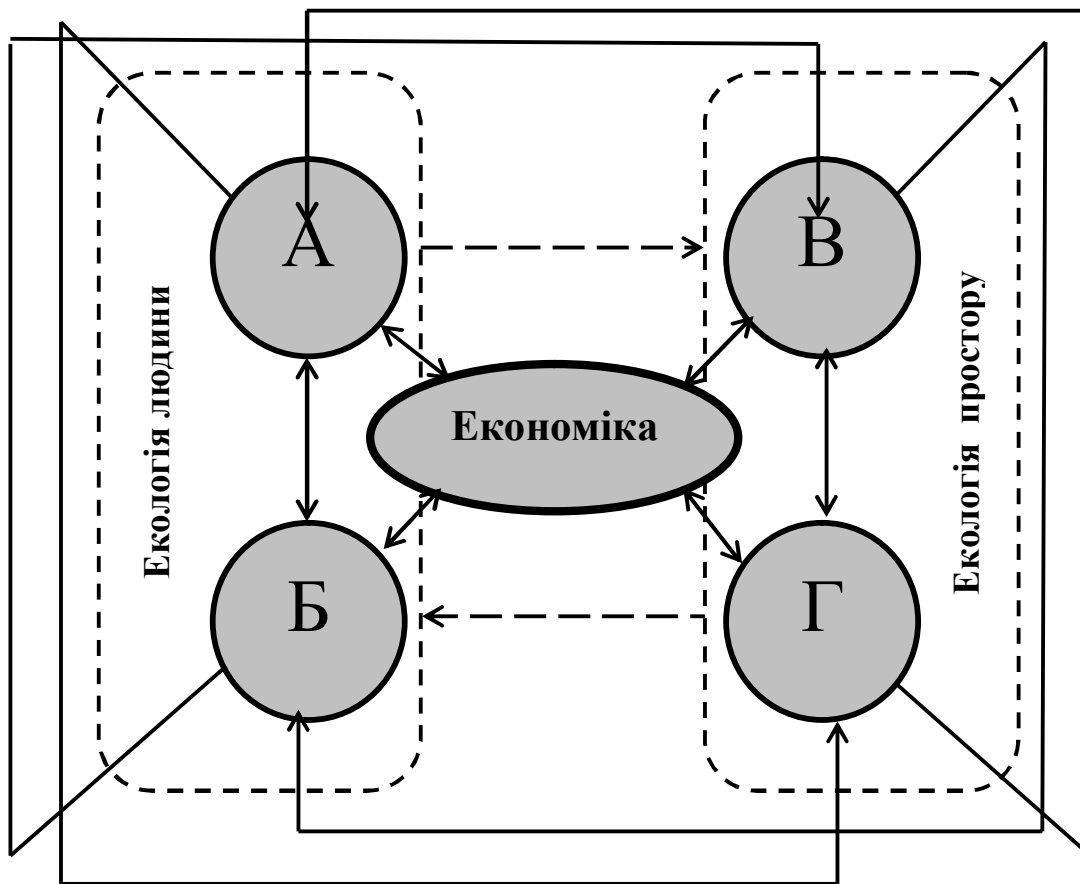

Рис. 3.1. Схема напрямів впливу економіки на забезпечення сталого розвитку національного господарства:

А – біофізіологічна сутність людини (індивідуальне, популяційне здоров'я людини та ін.); **Б** – надбіологічна сутність людини (духовність, культура, соціальний та виробничий потенціали та ін.); **В** – квазіприродні та артприродні утворення (екологоорієнтована техносфера); **Г** – природні утворення (біосфероформуючі компоненти).

Також необхідно по-новому зосередитися на *територіально-просторовому аспекті* господарської діяльності та інших сфер буття людини. Враховуючи нагальні глобальні проблеми світової економіки, насамперед перманентну світову економічну кризу, доцільно зазначити, що одним із головних завдань сталого розвитку на перспективу повинно стати якнайширше залучення до реалізації завдань сталого розвитку елементів низового територіального рівня господарського простору країни, а саме територіальних громад як основного осередку буття людини. Саме рівень територіальної громади, в якому активно і безпосередньо діє творча енергія людини у сфері нагальних інтересів її життєдіяльності, має стати провідною ланкою в реалізації ідеології сталого розвитку наступного десятиліття. За рахунок цього можна вирішити багато негативних питань, пов'язаних із впливом глобальних кризових явищ на економіку країни. Саме нівелізація глобальних впливів і широке використання територіальних переваг у розміщенні і розвитку виробництв, населення та інфраструктури, із системного погляду, здатні

забезпечити *стійкість розвитку національної економіки в умовах глобалізації*. Стійкий розвиток низових ланок господарського простору країни може і повинен стати пріоритетом і одночасно відповідальним завданням для всіх рівнів і гілок влади. Ця позиція, якщо її розглянути в широкому контексті, звісно, передбачає визначення і взаємоузгодження загальнодержавних і регіональних особливостей розвитку, широке залучення місцевої влади, населення та органів місцевого самоврядування, бізнес-структур тощо до вирішення завдань сталого розвитку. Ефективним інструментом забезпечення сталого розвитку на місцевому, низовому рівні може стати корпоративна соціальна відповідальність, яка разом з відповідальністю гілок влади різних рівнів здатна розв'язувати нагальні питання соціально-економічного розвитку з використанням високоефективного ринкового інструментарію. В цьому напрямі перспективним є запровадження корпоративної форми управління природними ресурсами, їх капіталізація та активне залучення як складових національного багатства до розбудови високоефективної економіки сталого розвитку.

3.2. Інноваційні доміанти сталого розвитку України

Спираючись на концептуальні положення системного підходу до вирішення проблем сталого розвитку, можна стверджувати, що *головною інноваційною доміантою для умов України наразі є формування адекватної національним інтересам системи господарювання за метапринципом "від індивідуалізму – до корпоративізму"*.

Таке бачення базується на визначенні сутнісних ознак моделі сталого розвитку України, яка кореспондується з традиційним типом господарювання. Але останній висуває свої вимоги до інноваційних методів управління системою. Вони мають суто національні особливості, а саме, з одного боку, управління процесом розвитку повинне забезпечувати безболісний контакт з фінансово орієнтованими системами господарювання, з іншого – спрямовуватися на формування екологічно орієнтованого типу господарювання. Саме поєднання цих двох напрямів управління і становить предмет інноваційного пошуку.

Процес корпоратизації господарського простору необхідно розглядати як реакцію на труднощі, що з'явилися. Важливою ознакою корпоратизації є насамперед гармонізація корпоративних інтересів. Багато в чому саме вони формують не тільки концепти отримання прибутків, а й ідеологію розвитку реального сектору економіки. Тут і виникає проблема, що за своєю структурою є багатошаровою, оскільки обумовлюється складною системою інтересів суб'єктів економічної діяльності, які зіштовхуються на певній території. Проте це стосується першочергово інтересів, пов'язаних з використанням територіальних природних ресурсів. У зв'язку з цим виникає необхідність

переосмислити концептуальні засади їх застосування, у т.ч.: комплексну оцінку природних ресурсів, визначення сучасних методів управління ними, виявлення проблемних вузлів їх капіталізації як умови включення в економічні відносини; розкриття сутнісних основ проблеми присвоєння природоресурсної ренти і, нарешті, виявлення на їх основі напрямів формування інституціонального середовища сталого розвитку, що відповідає сучасним вимогам.

Залишаючи читачеві можливість глибше осмислити й обґрунтувати запропонований дискурс, зазначимо лише найважливіші для нас аспекти, які пов'язані із зіставленням недоліків та переваг корпоратизації, що, як завжди, існують поруч. Усе залежить від їх сприйняття. По-перше, відомо, що корпоративний спосіб організації економічної діяльності в межах упорядкування відносин дає змогу сконцентрувати великі капітали, інколи в руках відносно незначної кількості суб'єктів господарювання. По-друге, великі корпоративні системи здійснюють суттєвий тиск на господарюючі суб'єкти, які оперують капіталами середнього та малого масштабу, часто блокуючи їх саморозвиток і при цьому стримуючи процес індивідуалізованого розв'язання проблем при формуванні цілісної національної господарської системи. Але ці дві позиції мають подвійне ціннісне визначення – негативне та позитивне. Втім, на вирішення цього протиріччя і повинні орієнтуватися управлінські інновації. Зокрема, принцип корпоративізму необхідно пов'язати із традиційними для України національним, регіональним та локальним рівнями управління, тобто категоріально винести його на системний рівень. У зв'язку з цим процес трансформації національного господарського простору об'єктивно слід розглядати з позицій імперативних корпоративних можливостей. Такий підхід, безумовно, передбачає зміну методології сталого розвитку в напрямі еволюційного переходу до не жорстко детермінованих системних цільових орієнтирів управління на тлі досягнення самовідтворення людино-розмірних форм господарювання. Безумовно, ідея корпоративізму вимагає синтезу знань, які забезпечують розвиток різноманітних контрактних та договірних відносин між суб'єктами господарювання, перш за все крізь призму взаємовигідного обміну. А це, у свою чергу, передбачає цілеспрямоване формування особливого інституційного середовища, яке реально сприяє досягненню компромісу між інтересами кількох сторін корпоративних відносин. При цьому перспективними стають так звані креативні форми корпоративних систем.

Ключовим моментом і водночас слабкою ланкою формування корпоративного господарського простору є рівень муніципального утворення. Через це говорити про справжню зміну суспільних відносин можна лише за умови розгортання процесу корпоративного самонавчання населення муніципальних утворень. І в цьому питанні суттєву роль має відігравати держава як гарант мобілізації ресурсів, здатності суб'єктів господарювання до саморозвитку, а також створення надійної системи, здатної захищати інтереси населення.

Зміна методів господарювання в межах корпоратизації передбачає зміну відносин власності в напрямі домінування корпоративної власності, способу функціонування ринку, який регулює суспільство, а також установа публічної влади. Отже, при уважному дослідженні загальних тенденцій системного характеру трансформації системи господарювання можна говорити про зародження сучасного, постіндустріального типу корпоративної моделі господарювання і відповідного корпоративного управління.

Наступною інноваційною домінантою стало розв'язання України є капіталізація як принцип організації відносин із функціональних позицій. У такому аспекті капітал розглядається насамперед як продуктивна сила або вартість, що приносить додану вартість. У цьому відношенні принциповим стає питання управління такою силою, зокрема процесом відтворення вартостей. Відомо, що на цьому шляху виникають об'єктивні труднощі. Багато в чому вони обумовлені, з одного боку, нерівномірністю розвитку світового економічного простору, а з іншого – інформаційною асиметрією, яка ускладнює проведення об'єктивної оцінки результатів зусиль, що докладаються тією чи іншою економічною діяльністю. Не вдаючись до подробиць розкриття цього складного процесу, відзначимо одну істотну ознаку системного характеру, а саме значущість процесу капіталізації ресурсів як інструменту забезпечення ефективного використання стратегічного потенціалу, зокрема природних ресурсів, території України в досягненні мети їх відтворення й навіть самовідтворення. Якщо відштовхуватися від розуміння того, що ресурсна база будь-якої території повинна працювати на задоволення інтересів спільноти, котра на ній розташована, то й економічна діяльність на цьому просторі неминує привести до пошуку шляхів реалізації процесів капіталізації як матеріальних, так і нематеріальних активів. При визначенні пріоритетів майбутнього розвитку доцільним є конструювання такого економічного середовища, в якому найбільш затребуваним був саме найдоступніший капітал. Для України таким є територіальні природні ресурси, на основі чого можуть формуватися інші конкурентоспроможні ланцюги створення вартості⁴. Слід підкреслити, що капіталізація цих активів відіграє визначальну роль у розв'язанні завдань сталого розвитку, оскільки дає змогу сформулювати цілі підвищення інвестиційної привабливості та ефективності використання місцевих ресурсів. У такому разі для власників як капіталу, так і природних ресурсів територій, головним стає ефективне розміщення і використання наявних активів у господарській діяльності з метою максимізації їх вартості та доходу. Наводимо розгорнуту схему відтворення природно-ресурсного капіталу (рис. 3.2)⁵.

⁴ Особенности воспроизводства регионального капитала: сущность, подходы к оценке, методы управления / под общ. ред. Ю. В. Савельева; Ин-т экономики КарНЦ РАН. – Петрозаводск: Изд-во Карельского научного центра РАН, 2008. – 213 с.

⁵ Бистряков І. К. Природні ресурси як фактор активізації еколого-економічної діяльності / І. К. Бистряков // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 21.

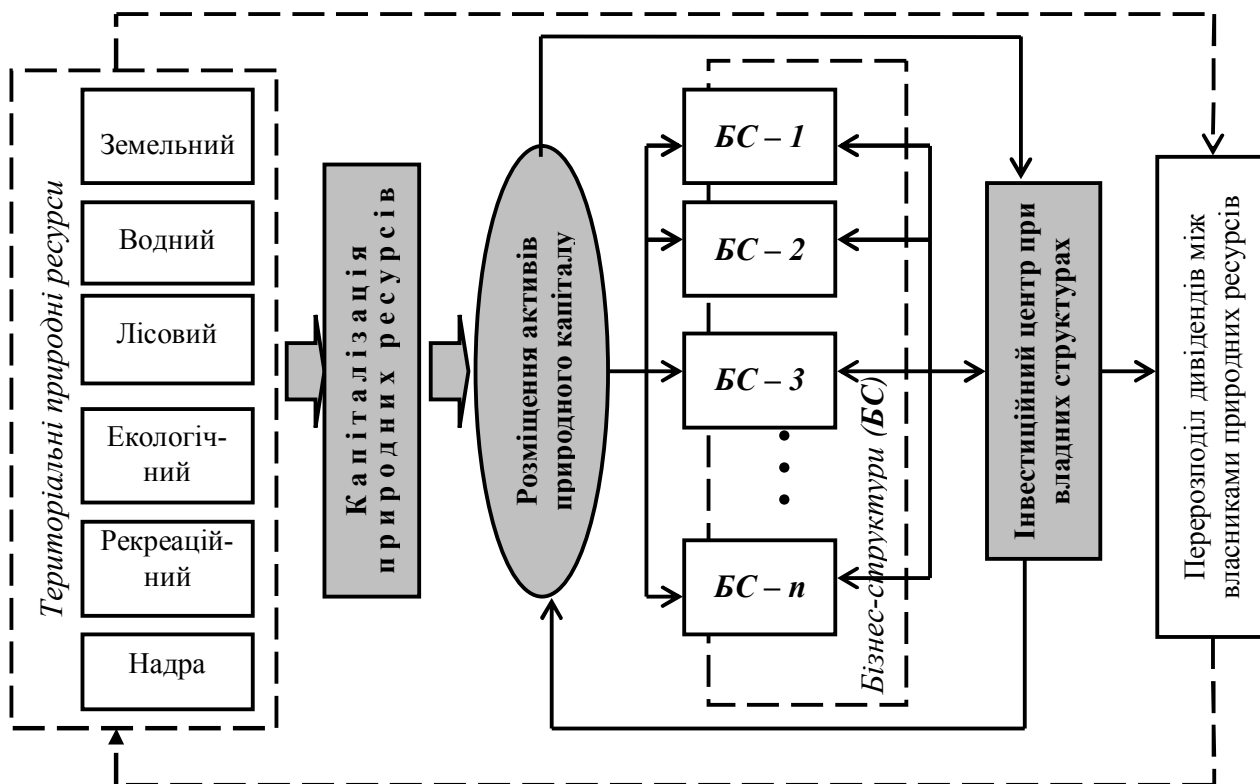

Рис. 3.2. Схема відтворення природного капіталу

Суттєвою інноваційною домінантою сталого розвитку України є, безумовно, формування розвинутого інституційного середовища.

Сьогодні Україні вкрай потрібне таке інституціональне середовище, яке б знімало мотиваційні обмеженості реалізації екологічних та економічних інтересів, оскільки зараз воно характеризується наявністю т. зв. інституціональних пасток. Причина цього полягає в недосконалої законодавчої бази щодо застосування системи ринкових стимулів як до заохочення, так й обмеження господарської діяльності. Наявні протиріччя вказують на необхідність розвитку ринку і трансформації методів впливу держави на процес переходу до забезпечення інноваційного розвитку. Головний напрям удосконалення інституціонального середовища пов'язується з формуванням єдиної системи гармонізації відносин між колективними інтересами територіальних спільнот й індивідуальними інтересами приватних суб'єктів господарювання. Зрозуміло, що на цьому шляху визначальними інститутами, які потребують розвитку, стають інститут власності, а також ринку, а одним з найважливіших факторів забезпечення адаптивного управління сталим розвитком – комбінування прав власності. Тобто обґрунтування сталого розвитку вводиться у площину виважених управлінських дій, гармонізованих з інституціональною матрицею конкретної території та орієнтованих на встановлення рівноважних відносин власності між суб'єктами господарювання. Звичайно, першим кроком до цього є забезпечення умов вільного перерозподілу майнових прав між різними суб'єктами

господарської діяльності. У рамках означених підходів формування інституціонального середовища можна очікувати на активізацію співпраці влади, бізнесу та суспільства на основі ідеї взаємного рівноправного партнерства⁶. При цьому домінантами інституційного забезпечення сталого розвитку визначаються такі позиції: формування певних соціальних умов щодо реалізації концепту сталого розвитку; оновлення відносин між суб'єктами господарської діяльності, заснованих на рівноправному партнерстві; використання механізмів забезпечення гармонізації інтересів суб'єктів господарювання при досягненні соціальних, економічних та екологічних орієнтирів сталого розвитку.

3.3. Напрями розвитку природно-ресурсного потенціалу

Земельні ресурси. Напрями сталого землекористування як складові принципів сталого розвитку суспільства в цілому досі повністю не сформовані, а тому в умовах реформування земельних відносин необхідно чітко дотримуватися таких стратегічних засад, як: системний підхід до раціоналізації землеволодіння та землекористування; охорона земель; усунення та упередження негативних наслідків деградації земель; забезпечення соціально-економічних інтересів суб'єктів земельних відносин; гармонізація інституціональної бази з екологічною складовою використання земель.

Системний підхід у землекористуванні доцільно пов'язувати із трьома складовими: економічною (задоволення економічних потреб землевласників та землекористувачів, характер використання земель, розміщення виробництв, рівень інтенсифікації виробництв, розвиток інфраструктури тощо), соціальною (соціальні інституції землекористування і землеволодіння, землеустрій, право власності на землю, сервітути, соціальна інфраструктура) та екологічною (природно-ресурсний потенціал, агроекологічні особливості використання ґрунтів, якість продукції, екологічний стан ґрунтів, екологічні обмеження).

Подальшого обґрунтування потребує також планування сталого землекористування. Суть його полягає у збалансуванні екологічних, економічних і соціальних цілей на основі врахування властивостей земель, їх цінності та особливостей використання на певній території. Основними орієнтирами сталого землекористування мають бути: дотримання балансу між охороною, збереженням і розвитком землекористування; використання землі в умовах сталості розвитку суспільства; реалізація інтегрованих урядових дій у сфері земельних відносин, пов'язаних із приватно-державним партнерством, міжнародним співробітництвом; визначення повноважень та обов'язків суб'єктів земельних відносин, запобігання та вирішення земельних конфліктів тощо.

⁶ Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К.: Кондор, 2007. – 480 с.

Одним із регуляторів сталого землекористування є вдосконалення системи управління ним, яка опирається на визнанні землі джерелом багатства. Таке управління має охоплювати землевпорядкування території і землеустрій господарств, формування раціонального розподілу земель між галузями господарського комплексу та заходи щодо ефективного використання й охорони земель. Основними елементами системи еколого-економічного управління земельними ресурсами повинні стати: державна екологічна експертиза проектів господарської діяльності й оцінка їх впливу на навколишнє середовище; система земельних, природно-ресурсних платежів, що створюють умови для ефективного використання землі; збереження екологічного потенціалу та якості навколишнього середовища й цінності природних об'єктів та ландшафтів; екологічні вимоги й обмеження щодо розвитку найбільш інвестиційно привабливих територій; зонування й територіальне планування використання земель різних категорій.

Ці та інші напрями сталого землекористування мають увійти в Концепцію сталого використання земель. Метою такої концепції повинно бути визначення та реалізація основних напрямів державної земельної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для забезпечення сталого використання земель різних категорій. Вона слугуватиме основою розробки відповідних нормативно-правових актів і програм забезпечення сталого землекористування, координації діяльності органів влади та місцевого самоврядування з питань земельних відносин.

Таким чином, стале землекористування має передбачити: у нормативно-правовій сфері – завершення формування ринку земель сільськогосподарського призначення та правове забезпечення ефективного регулювання використання земель різних категорій; гарантування державною прав власників на землю; оптимізацію державного управління землекористуванням та контролю за дотриманням суб'єктами земельних відносин положень земельного законодавства; в еколого-економічній – підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу земель та стратегічне забезпечення продовольчої безпеки держави; упровадження в землекористування інноваційних технологій використання земель та інвестування заходів щодо їх охорони; дотримання пріоритету вимог екологічної безпеки у використанні земельно-ресурсного потенціалу; здійснення об'єктивної еколого-економічної оцінки земель; у соціальній сфері – забезпечення доступу громадян до землі як ресурсу людського розвитку; створення сприятливого середовища проживання людей та розміщення виробництв; надання громадськості реальних повноважень впливу на сферу земельних відносин.

Водні ресурси. Досягнення оптимального варіанта розвитку декларують багато країн, проте в кожній з них свій шлях до цього. Одні держави тільки виходять на нього, в інших – він уже розпочався, треті, такі як США, Японія, країни Європейського Союзу, вже стали на шлях сталого економічного розвитку. Багато держав не сприймають сталий розвиток, оскільки на перше місце вони ставлять одну стратегічну мету – вижити. Саме вони провокують

загрози, що поширюються до інших країн та їх регіонів. Близьке сусідство з різними державами формує загрозу екологічної небезпеки, а глобалізація, що стрімко розвивається, сприяє утворенню та загостренню економічних та соціальних небезпек. Водні ресурси при нераціональному їх використанні та забрудненні також можуть завдати шкоди сусіднім країнам, потрапляючи із їхніх регіонів. Тому досягнення балансу соціальних, екологічних і економічних інтересів суспільства, пов'язаних з раціональним та екологозбалансованим водокористуванням, є пріоритетним напрямом удосконалення механізмів державного регулювання використання водоресурсного потенціалу України. Засобом реалізації цього напрямку є розроблення та здійснення узгоджених і взаємопов'язаних законодавчих, нормативних, організаційних, економічних, екологічних та технічних проектів і заходів щодо поліпшення якості водних ресурсів, їх раціонального та екологічно безпечного використання, упровадження басейнового та інтегрованого принципу управління водними ресурсами, збалансування господарських потреб у воді з ресурсними та екологічними можливостями водно-ресурсного потенціалу.

Основні пріоритети сталого водокористування мають орієнтуватися на стимулювання його раціоналізації та екологізації через упровадження водоощадливих, мало- та безводних технологій. Інноваційне спрямування інституціональних змін повинно базуватися на фундаментальному аналізі можливих змін у базисі і надбудові водогосподарського комплексу, щоб не допустити екологодеструктивних тенденцій у водному балансі країни й тим самим не позбавити її перманентного впливу на темпи, пропорції та масштаби залучення водних ресурсів у господарський оборот.

Метою екологозбалансованого водокористування в системі забезпечення сталого розвитку України є досягнення балансу екологічних і економічних інтересів суспільства, пов'язаних з використанням водних ресурсів, а також гарантування безпеки у водноресурсній сфері. Реалізація цієї мети передбачає створення умов для розвитку сталого водокористування за такими напрямами: установлення режиму стійкого (невиснажливого) використання водних ресурсів і державне регулювання дотримання цього режиму всіма суб'єктами господарювання; приведення потреб водокористувачів у відповідність до екологічно допустимих меж використання водоресурсного потенціалу; відновлення в екологічно обумовлених і економічно виправданих межах раніше порушених і змінених природних водних об'єктів; забезпечення ефективного і безпечного функціонування водогосподарських систем і споруд, планомірне приведення водогосподарської інфраструктури у відповідність до мети державної політики сталого водокористування; удосконалення схеми управління водними ресурсами і використанням водних об'єктів; гарантування водної безпеки, здійснення методами державного регулювання заходів щодо запобігання шкідливої дії водних ресурсів та водогосподарських об'єктів; планомірна ліквідація особливо небезпечних виробництв та інших об'єктів, що є потенційними джерелами надзвичайних ситуацій на водних об'єктах.

Основними завданнями економічного регулювання ринкових відносин з метою раціонального водокористування, зниження навантаження на водне середовище, залучення бюджетних і позабюджетних коштів на водоохоронну діяльність повинні бути:

- включення до економічних показників повної вартості водних об'єктів з урахуванням їх середовищемоделюючої функції, а також вартості водоохоронних робіт;
- створення повноцінного механізму вилучення у водокористувачів платежів за використання і забруднення вод;
- забезпечення переходу у сфері водокористування до системи рентних платежів;
- повна реалізація принципу "забруднювач платить";
- забезпечення залежності розмірів плати за скиди забруднюючих речовин від обсягів і рівня їх небезпечності для навколишнього середовища та здоров'я населення;
- розроблення науково обґрунтованої методики визначення розміру компенсації за збиток, нанесений водному середовищу і здоров'ю громадян у результаті господарської діяльності;
- використання механізмів податкової і митної політики щодо стимулювання застосування новітніх ресурсозберігаючих, безвідходних технологій та екологічно чистих товарів;
- створення цільових джерел фінансування для підтримання водних ресурсів у необхідному для споживання якісному стані.

Удосконалення законодавчо-правової бази в сукупності з комплексом застосовуваних видів платежів повинне спрямовуватися на утворення механізму економічного стимулювання раціонального водокористування, який забезпечить такі умови, що управлінські структури і водокористувачі не тільки матимуть можливість, але й будуть зацікавлені у зіставленні максимально широкого кола альтернативних технологічних способів виробництва продукції й очистки скидних вод. Для досягнення цього необхідно на законодавчому рівні розробити і затвердити організаційну структуру й функціональну схему впровадження басейнового принципу управління; розробити і затвердити відповідні нормативно-правові акти, що забезпечують реалізацію басейнового принципу управління водним господарством, охороною вод і відтворенням водних ресурсів, захистом від шкідливої дії вод; створити комплексну геоінформаційну систему з банком кадастрової інформації про водний фонд, водні ресурси та засоби їх регулювання, територіально-галузеву структуру водогосподарського комплексу та використання водних ресурсів, якість води та іншу еколого-господарську інформацію; розробити нормативно-методичну базу водогосподарської та інвестиційної діяльності та функціонування управлінської структури у водозбірних басейнах основних річок.

Пріоритетними заходами у сфері оптимізації сталого водокористування повинні бути:

- збалансоване водозабезпечення різних галузей економіки і соціальної сфери з урахуванням екологічних вимог до забезпечення водних об'єктів;
- запобігання подальшому виснаженню водних ресурсів;
- подальше впровадження басейнового принципу управління водокористуванням;
- упередження розвитку небезпечних природних і техногенних явищ та процесів при експлуатації водних об'єктів;
- удосконалення нормативно-правової бази під існування басейнових управлінь, у тому числі системи економічних оцінок ефективності водокористування та його екологічності.

Стратегічною метою раціонального водокористування має стати максимальне задоволення всіх користувачів і споживачів водних ресурсів щодо їх якісних і кількісних характеристик з одночасним збереженням не лише природного стану водних об'єктів, але й інших екосистем, які з ними пов'язані, зокрема земельних і лісових ресурсів.

Зменшення антропогенних навантажень на водні ресурси можна досягнути за рахунок підвищення технологічної дисципліни і культури виробництва, упровадження нових водозберігаючих технологій, реалізації водоохоронних заходів, структурної перебудови економіки та інших інновацій. Вибір оптимального варіанта повинен спиратися на результати комплексного еколого-економічного аналізу альтернатив. При цьому аналіз альтернативних заходів необхідно здійснювати після детального вивчення причинно-наслідкових зв'язків у водогосподарських системах, тобто виявлення всіх об'єктів, спільний вплив яких призводить до негативних перетворень водоресурсного потенціалу, визначення частки кожного з них у формуванні несприятливого стану водного середовища і подальшого встановлення на експертному рівні переліку можливих заходів, спрямованих на зниження екологічної напруженості.

Підсумовуючи, слід зазначити, що переведення водного господарства України на модель сталого розвитку необхідне для уповільнення негативних тенденцій використання водних ресурсів і прискорення інноваційного оновлення матеріально-технічної бази водоспоживання.

Оскільки водні ресурси відіграють надзвичайно важливу роль у соціальному, економічному й екологічному розвитку країни, а в перспективі очікується досить напружена ситуація із забезпеченням водою населення і галузей економіки, то першочерговими заходами повинні стати раціональне використання, охорона водних ресурсів, економія води, її відтворення.

До основних напрямів регулювання водокористування в контексті забезпечення сталого розвитку слід віднести: удосконалення державної політики щодо раціонального використання, збереження водоресурсного потенціалу й розвитку водного господарства України, організаційно-економічного механізму, модернізація нормативно-правової бази водокористування, розвиток системи моніторингу водних об'єктів, залучення інвестицій та фінансування водогосподарських і водоохоронних заходів,

інноваційний розвиток галузі, науково-технічне забезпечення водогосподарського комплексу.

Лісові ресурси. Стратегія сталого розвитку лісового господарства на перспективу повинна формуватися на нових засадах. Підґрунтям національної стратегії збалансованого лісоресурсного розвитку мають бути екологічні та соціальні пріоритети. Це означає, що лісгосподарську поведінку визначатимуть передусім соціальні та екологічні чинники і національні традиції. З них випливає, що породна структура лісу не повинна обумовлюватися суто економічними параметрами, тобто вартісними, що є основою ефективності лісовирощування. Така система господарювання має певні переваги, але вона поступається екологічним вимогам.

Отже, процеси лісовирощування повинні визначатися передусім лісівничими чинниками. Лісові насадження слід максимально наближати до корінних деревостанів, задовольняючи екологічні вимоги. Хоча це не означає, що економічні фактори в процесі лісовирощування можуть недооцінюватися.

Ліси, як відомо, являють собою вразливу природну екосистему, тому втручання у процеси відтворення і використання лісових ресурсів повинно бути зваженим, екологічно обґрунтованим.

Лісоресурсну політику щодо лісів варто спрямовувати на збереження генофонду – пралісів для потреб теперішнього і майбутнього поколінь, розширення природно-заповідного фонду і туристично-рекреаційних комплексів для відпочинку й оздоровлення населення.

Таким чином, основні напрями екологічно орієнтованого лісоресурсного розвитку держави чи регіону та управління лісами мають ґрунтуватися на концепціях необхідності бережливого ставлення до лісових екосистем як важливої складової навколишнього природного середовища, раціонального використання лісових ресурсів та збалансованого розвитку галузі.

Мінеральні ресурси. Відкритість економіки України, наявність процесів глобалізації та інтеграції для забезпечення сталого розвитку вітчизняного мінерально-сировинного комплексу в контексті довгострокових перспектив зумовлюють вирішення наступних завдань:

- зростання економічної ролі комплексу в національному господарстві та створення загальнодержавного мультиплікаційного ефекту (розвиток галузей національного господарського комплексу пов'язаних з використанням мінеральних ресурсів);
- підвищення економічної ефективності видобутку та використання мінеральних ресурсів на основі комплексного видобування та використання інноваційних технологій на всіх етапах (від геологорозвідки до застосування мінерально-сировинних відходів техногенного походження);
- збалансування комплексного розвитку вітчизняної мінерально-сировинної бази для забезпечення економіки всіма видами мінеральної сировини переважно власного видобутку;

- розроблення та впровадження у практику ефективного економічного механізму управління вітчизняним фондом надр на основі принципу рентного доходу;
- практичне використання механізму примусового ведення геологорозвідувальних робіт гірничодобувними компаніями, що забезпечить належний рівень відтворення мінерально-сировинної бази;
- здійснення моніторингу за станом розвитку вітчизняної мінерально-сировинної бази на основі застосування геоінформаційних технологій;
- забезпечення пайової участі держави в капіталі вітчизняних гірничодобувних компаній через купівлю акцій цих підприємств урядовими структурами. Кошти на викуп акцій мають накопичуватись державою від платежів за користування надрами на основі рентного доходу. Так, держава на правах акціонера делегує своїх представників у раду директорів і менеджмент гірничодобувних компаній та контролює таким чином фінансові потоки (забезпечується підсилення ролі інституту державного регулювання надрокористування);
- формування у сфері надрокористування цілісних регіональних промислових комплексів (кластерних структур) та корпорацій міжгалузевого профілю (у першу чергу, транснаціональних корпорацій; наразі в Україні відсутній інститут ТНК) на основі власного мінерально-сировинного комплексу;
- оптимізація обсягів та розширення диверсифікації джерел інвестицій при видобуванні, споживанні та охороні мінеральних ресурсів;
- розвиток державного регулювання експортно-імпортних операцій стратегічних для економіки України видів мінеральної сировини;
- коригування системи ліцензування та регламентації режимів надрокористування.

Відповідні завдання необхідно включити і до перспективного варіанта державної стратегії сталого розвитку України.

3.4. Концепт вирішення суспільних проблем сталого розвитку

Стратегія сталого розвитку України повинна враховувати широкий спектр глобальних тенденцій, пов'язаних із ними ризиків і загроз на майбутнє. Видиме досягнення людством природних меж соціально-економічного зростання на існуючій техніко-технологічній та організаційній основі обумовлює необхідність модернізації всієї парадигми цивілізаційного розвитку. Йдеться не лише про оптимальне використання обмежених природних ресурсів та екологічних технологій, але й про зміни установок на безмежне збільшення споживання, притаманне для домінуючих нині у світі суспільно-економічних моделей.

Об'єктивна ситуація, що склалася, свідчить, що принципи сталого розвитку допоки не є основоположними в діяльності основних гравців на глобальній арені. Навпаки, системна фінансово-економічна криза, яку переживає світова економіка, демонструє намагання вирішити породжені нею проблеми, не відмовляючись від існуючих економічних моделей, орієнтованих на збільшення світового споживання природних ресурсів. Означене обумовлює наростання геополітичних проблем, спричинених боротьбою за ресурси у глобальних масштабах. Це, у свою чергу, загрожує втратою впливу тих міжнародних організацій, які покликані забезпечити розв'язання глобальних проблем різного характеру в інтересах усього людства.

Метою довгострокової стратегії сталого розвитку України є вдосконалення суспільного середовища на гуманістичних засадах сталості та безпеки; формування вільної, забезпеченої всіма можливостями для самовиявлення, фізично та духовно розвиненої особистості, яка живе в гармонії із собою, іншими людьми й навколишнім світом. Її ідеологічною основою є людиноцентрична система цінностей, що передбачає створення ефективних каналів соціальної взаємодії та механізмів формування людського і соціального капіталів, умов для максимальної реалізації інтелектуального, культурного, творчого потенціалу людини і соціуму в цілому⁷.

Пріоритетними напрямками імплементації засад сталості в *освіті* є:

- модернізація змісту освіти на основі компетентнісного підходу, переорієнтація на цілі сталого розвитку шляхом інтеграції відповідних навчальних програм у системи освіти всіх рівнів – від дошкільної до вищої, включаючи неформальну освіту та освіту в неурядовому секторі;
- формування інституційних та організаційних засад для реалізації положень плану здійснення Десятиліття освіти ООН в інтересах сталого розвитку і Стратегії Європейської економічної комісії ООН для освіти в інтересах сталого розвитку (2005 р.);
- створення сучасної інфраструктури та матеріально-технічної бази для системи освіти;
- розвиток наукового потенціалу освітньої сфери та механізмів його практичної реалізації в частині продукування, апробації та поширення освітніх інновацій, а також розроблення новітніх ресурсозберігаючих і екологічно безпечних технологій;
- інституалізація соціального партнерства в освіті шляхом створення спільних органів за участю представників урядових структур, навчальних закладів, місцевих громад, роботодавців.

У сфері *охорони здоров'я* необхідно здійснити:

- переорієнтацію діяльності закладів охорони здоров'я на пріоритетний розвиток профілактики та раннього попередження захворювань;

⁷ Куценко В. І. Соціальний вектор економічного розвитку / В. І. Куценко. – К.: НВО "Видавництво "Наукова думка" НАН України", 2010. – С. 64–66.

- ефективний контроль за якістю надання медичної допомоги як у державному, так і приватному секторах надання медичних послуг;
- поширення та пропагування навичок здорового способу життя, формування усвідомлення відповідальності громади та конкретної людини за збереження і поліпшення свого здоров'я і членів сім'ї;
- суттєве розширення програм у сфері охорони здоров'я, які фінансуються з державного та місцевих бюджетів, посилення їх превентивності;
- розроблення та впровадження збалансованої медико-економічної моделі охорони здоров'я, яка поєднуватиме перспективи переходу до страхової медицини та формування ринку медичних послуг із збереженням гарантій надання кваліфікованої безоплатної невідкладної медичної допомоги.

До головних завдань у житловій сфері відносяться:

- запровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій на підприємствах житлово-комунального господарства, покращення системи збору та вивозу твердих побутових відходів, упровадження сучасних інструментів управління;
- екологічне оздоровлення прибудинкових територій, реалізація громадсько-просвітницьких заходів щодо профілактики забруднення навколишнього середовища.

У сфері *туризму та рекреації* пріоритетними є:

- збереження культурного різноманіття, відтворення традиційних поселень, історичних об'єктів та етнічного середовища;
- створення великих і середніх підприємств з тимчасового розміщення, обслуговування та спеціалізованого відпочинку туристів;
- організація державних сільськогосподарських парків як великих багатофункціональних туристичних, виставкових, культурно-масових, науково-дослідних і виробничих комплексів, що включають відповідну інфраструктуру та засоби розміщення й обслуговування туристів.

У цілому логіка подальшого розвитку вказує на необхідність гармонізації суспільних відносин і ставлення суспільства до природи та її ресурсів шляхом формування в суспільних інституціях (системі освіти, трудових колективах, громадських організаціях) ідеологічних настанов щодо поширення стандартів здорового способу життя, раціональної економічної й екологічної поведінки.

3.5. Пріоритети гарантування безпеки сталого розвитку

Формування якісно нового етапу суспільного розвитку, обумовленого ступенем задоволення потреб населення, у тому числі в безпечному існуванні, вимагає здійснення структурних змін в економіці держави й нового підходу до використання природних ресурсів, гострий дефіцит яких найчастіше стає фактором, що лімітує економічний розвиток. Перехід України до формування

новітньої національної екологічної політики складний і довготривалий. Це багатоетапний процес досягнення збалансованості між соціально-економічним прогресом та потребами збереження довкілля, пов'язаний з проблемами довгострокового розвитку країни, послідовним практичним упровадженням принципів сталого розвитку, питаннями зміни структури споживання, збереження, невиснажливого використання і відтворення природних ресурсів, екологічної безпеки і регіональної політики, а також зовнішньополітичними аспектами.

В Україні на першому етапі формування національної стратегії сталого розвитку у сфері гарантування екологічної безпеки (ЕБ) необхідне вирішення екологічних проблем, спричинених порушенням нині існуючих норм природокористування. На другому – обов'язкова екологізація виробництва й мінімізація ресурсокористування, приведена до гранично допустимих норм, на третьому етапі – гармонізація екологічних і демографічних проблем. Засобом досягнення ЕБ є система еколого-економічних інструментів, серед яких особливу роль повинні відігравати:

- плата за забруднення навколишнього природного середовища. Цей інструмент раціоналізації природокористування покликаний компенсувати еколого-економічний збиток, нанесений підприємствами й організаціями у процесі їхньої діяльності;

- плата за використання природних ресурсів, що практично призначена для власника цих ресурсів, заснована на вилученні абсолютної ренти і певною мірою є аналогом екологічного податку;

- система економічного стимулювання природоохоронної діяльності, яка сприяє формуванню екологодоцільного поведіння виробника й споживача. Стимулювання оптимального природокористування включає оподаткування, субсидіювання, пільгове кредитування природоохоронної діяльності, прискорену амортизацію природоохоронних фондів та інші заходи, більшість із яких довела свою екологічну ефективність у низці країн світу;

- екологізація ціноутворення, тобто воно повинне враховувати рівень екологічної безпеки продукції. Екологічно чиста продукція має нижчу ціну і є кращою для споживача порівняно з тією, виробництво якої пов'язане з негативним впливом на навколишнє середовище;

- створення екологічних фондів, головна мета яких полягає у формуванні централізованого джерела фінансування природоохоронних потреб незалежно від державного бюджету. Ці фонди відіграють роль підтримуючої фінансової структури, що доповнює державні витрати на екологічні цілі;

- екологічне програмування, що являє собою пов'язані ресурсами, виконавцями і строками комплекси заходів, спрямовані на ефективне вирішення екологічних проблем. Залежно від мети реалізація екологічних програм здійснюється на міжнародному, національному й регіональному рівні;

- екологічне страхування, економічним інструментом якого є запобігання або пом'якшення наслідків аварій, технологічних збоїв чи

стихійних лих, що призводять до забруднення навколишнього середовища. Діяльність страхових компаній дає змогу компенсувати збитки, економічно стимулювати запобігання аварій за рахунок збільшення протиаварійних витрат з боку страхової компанії.

У контексті нових стратегічних засад сталого розвитку України система гарантування екологічної безпеки повинна спрямовуватися на використання як економічних, так й екологічних методів регулювання у сфері природокористування.

Одним з базових постулатів ідеології сталого розвитку є підвищення ресурсоефективності за рахунок вторинного ресурсокористування. За досвідом низки країн, сектор утилізації і повторного використання відходів перетворюється на все більш прибуткову галузь економіки. Відбувається економізація сфери відходів, яка базується на нових організаційно-економічних механізмах і загальному державному сприянні. У рамках зазначених тенденцій у розвинених країнах започатковано якісні зміни в розвитку економіки і суспільства загалом. Відбувається переорієнтація стратегічних цілей господарського розвитку, одним із базових напрямів стає вторинне ресурсокористування.

Українська практика демонструє очевидний дефіцит організаційно-економічних механізмів сприяння використанню відходів як вторинної сировини. У формуванні стратегічного потенціалу сталого розвитку у сфері поводження з відходами пріоритетна увага має надаватися сталому управлінню відходами, створенню відповідного організаційно-економічного забезпечення. Таке управління на базі реалізації ідей рециклінгу і створення відповідної інфраструктури вже стало реальністю в найбільш економічно розвинених країнах. Це тим більш важливо, що і в європейському регіоні генерування відходів продовжує зростати (темпом 2% на рік).

Відтак постає завдання формування стратегії попередження утворення та розширення рециркуляції відходів. У контексті сталого розвитку в рамках зазначеної політики має формуватися система понять і поглядів, які забезпечать перехід від управління відходами до сталого управління матеріалами і ресурсами. Цей шлях дасть змогу пов'язати проблеми відходів із загальною політикою збалансування споживання та виробництва і гарантувати перехід до сталого розвитку.

Пріоритетними напрямками щодо усунення ресурсно-екологічних та соціально-економічних загроз сталому розвитку є: цілеспрямований та ефективний пошук альтернативних джерел енергозбереження; розроблення та застосування ресурсозберігаючих, екологічно чистих, безвідходних технологій; вжиття широкомасштабних заходів щодо повторного залучення до господарського обороту матеріалів; усебічне сприяння розвитку екологоспрямованого бізнесу; створення комплексної системи екологічного виховання та освіти всіх верств населення; забезпечення економічної відповідальності за скоєні порушення у формі штрафів та інших платежів.

3.6. Перспективи концепту стратегії сталого розвитку

Проблеми, пов'язані з моделюванням сталого розвитку України, а відтак і забезпечення надійності та ефективності функціонування економічної системи держави як системного утворення підвищеного рівня складності, посідають вагоме місце в теоретичній і практичній діяльності українського соціуму та суб'єктів державного управління як переважної більшості країн, так і наддержавних об'єднань. Тому якісне вдосконалення *сутності стратегії сталого розвитку* є ототожненням політики з гарантом стійкості і незворотності економічного й соціально-політичного відродження держави. Зазначена проблематика впродовж останнього десятиліття стала епіцентром реалізації державницьких зусиль в Україні⁸.

Результати наукових досліджень зазначеної проблематики дають підстави констатувати, що досвід із розроблення та реалізації комплексних і цільових програм, а також стратегій управління різними сферами економічної діяльності на перспективу свідчать, що до цього часу вони виконуються максимум лише на 30%. При цьому визначені в їх межах показники та цілі не досягнуті, а завдання не завершені.

Причина такого стану є більш ніж очевидною: з часу виникнення нашої країни як політичної форми організації суспільства проблема досягнення достатніх параметрів сталого розвитку пов'язувалася насамперед із:

- залученням фінансових ресурсів;
- розробленням та введенням у практику господарювання ілюзорних і недієвих механізмів макроекономічного регулювання;
- запровадженням адміністративно-силових акцій із компенсації "загального стану недосконалості" функціонування економічної системи держави;
- використанням «дипломатичних» можливостей і силового ресурсу при корегуванні політичними силами змісту концептуальних засад забезпечення сталого розвитку України.

Досі лише окремі структурні розділи прийнятих та проголошених проектів, стратегічних програм і доктрин можна вважати стратегічно спрямованими, а не адекватними за своєю суттю стратегії сталого розвитку України.

Доцільно зазначити, що такого рівня документи-доктрини мають включати ключові компоненти забезпечення сталого розвитку, що і відрізняють стратегії від різного роду декларативних програм.

Тому вважаємо, що розробленню та обґрунтуванню стратегії сталого розвитку мають передувати: чітке визначення орієнтирів, послідовне розв'язання завдань, логічна побудова етапів її реалізації, спрямування

⁸ Хвесик М. А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України: [монографія] / М. А. Хвесик. – Донецьк: Юго-Восток Лтд, 2008. – 496 с.

механізмів із оптимізаційним складом регуляторів і важелів впливу.

В останньому випадку основні стратегічні впливи мають здійснюватися на темпи економічного зростання, усунення техногенного навантаження на зовнішнє середовище і соціально-економічної нерівності розвитку регіональних економічних систем, досягнення якісно нових цілей щодо забезпечення достатніх параметрів сталого розвитку (із кількісним визначенням можливих відхилень з урахуванням змін у зовнішньому середовищі та власного стратегічного потенціалу сталого розвитку) за рахунок окреслення й побудови раціональної фазової траєкторії розвитку економічної системи держави.

Саме це забезпечує кардинальну зміну існуючого стану не лише в економічній, енергетичній, фінансовій, технологічній та екологічній сферах діяльності, а й у системі державного управління, структурно-динамічних параметрах розвитку, суспільних і виробничих відносинах, а також нормах, правилах, способах, змісті і діяльності різних суб'єктів управління.

Розвиток базових положень сучасної економічної теорії підтверджує наступне: трансформації в межах економічної системи держави нерозривно пов'язані із розв'язанням проблеми визначення оптимальної траєкторії її еволюції відповідно до обґрунтованих національних економічних інтересів. Зазначене обумовлено специфікою внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації, існуючим станом еколого-економічної ефективності функціонування, рівнем відкритості національного господарства, а також НТП та якістю застосованих інформаційних технологій ідентифікації сталого розвитку України.

Такого рівня складності макроструктура належить до типу відкритих із прямими й зворотними зв'язками, активно взаємодіючими з іншими сферами впливу та системами.

Важливою ознакою поведінки економічної системи держави є існування властивості до нерівноваженої самоорганізації, а за певних умов – досягнення достатнього рівня ресурсно-функціональної стійкості у незбалансованих станах (нерівноваженість економічної системи держави є такою ж фундаментальною властивістю складної структури, як і рівноважність).

Звідси випливає, що для досягнення якісної здатності економічної системи до сталого розвитку забезпечення її рівноважних параметрів є необхідною ознакою й умовою надійності існування. При цьому нерівноважність стає сутнісним чинником ініціювання трансформацій та здійснення перетворень у межах цільового коридору генерування нової якості, в якій економіка певної держави набуває вищого/нижчого рівня організації, збалансованості та результативності функціонування.

Такого балансу різноспрямованих напрямів і траєкторій розвитку з урахуванням сучасних параметрів сталого розвитку України можна досягти лише примусовими цілеспрямованими діями, за рахунок залучення силових механізмів макроекономічного регулювання, фінансових обмежень тощо.

З огляду на зазначене, окреслимо характер імовірних еволюційних змін у межах багатокomпонентної системи держави, а також визначимо склад

конститутивно-ключових компонент оптимальної для України стратегії сталого розвитку та особливості ймовірнісних системних трансформацій, яких можливо досягти за рахунок проектування і введення в дію нових генерацій у сучасних умовах функціонування національної економіки (тобто в нестійкому економічному середовищі). Таким чином, вирішення зазначених завдань можливе шляхом запровадження *двох альтернативних (звуженого та розширеного) варіантів реалізації стратегії* сталого розвитку.

Перший, звужений варіант полягає у стисненні/спрощенні структурно-динамічних характеристик економічної системи (при незмінному рівні розвитку її стратегічного потенціалу) із визначенням/корегуванням нових цілей і завдань у необхідному напрямі чи за певними актуальними наразі пріоритетами. Відповідно до характеру окресленої стратегії сталого розвитку у спрощеній економічній системі процеси самоорганізації та відновлення рівноваги відбуватимуться у вигляді перерозподілу функцій та переорієнтації зусиль і ресурсів у ході плавного досягнення бажаних параметрів соціально-економічного розвитку.

При цьому введення відповідно до зазначеного типу стратегії сталого розвитку спрощених структурно-динамічних форм економічної системи в контексті реалізації стратегії сталого розвитку можна досягти в двох площинах:

а) терміново спроектувати/уточнити специфічні функції економічної системи в разі виникнення різкої дестабілізації в економіці, ознак зниження рівня економічної ефективності, суттєвих деструктивних впливів певної спрямованості, наприклад, підвищення цін на імпорتنі паливно-енергетичні ресурси, при зміні змісту нормативно-правового забезпечення, руйнуванні певних інституцій, скінченності резервуару окремих сировинних/ресурсних баз тощо;

б) поставивши конкретні цілі, окреслити пріоритети розвитку певної підгалузі чи сфери економічної діяльності в жорстко визначені терміни, або при виникненні форс-мажорних обставин установити спрощені завдання, забезпечивши їх виконання: певними видами ресурсів у достатньому обсязі, об'єктивним визначенням місця й об'єктів прикладення зусиль.

Проте, зауважимо, що розв'язання проблем та усунення перешкод у процесі реалізації стратегії сталого розвитку України з позиції її стиснення/спрощення є універсальним вирішенням завдань у сфері гарантування економічної, екологічної та соціальної безпеки, однак лише на тимчасових інтервалах. Адже тільки в коротких проміжках часу можна здійснити та забезпечити обмеження мети діяльності національної економіки, використати силові засоби реалізації її цільових функцій. При цьому суб'єктам державного управління слід відмовитися від стійких тенденцій інших соціально-економічних параметрів, передбачити руйнацію похідних від еколого-економічних і соціально-економічних вимірів макроекономічних показників (їх відновлення потребуватиме в подальшому ще більших зусиль щодо збалансованості функціонування виробництв, запровадження проривних технологій, зниження енергоємності продукції, регенерації інтелектуальної

сфери та потенціалів системно-універсального функціонування тощо).

Певного виду трансформації структурно-динамічних властивостей економічної системи держави можна досягти за умов обмеженості пріоритетних функцій реалізації дії в разі: акумулювання зусиль у проблемних для національної економіки видах економічної діяльності (сферах життєдіяльності); розроблення та запровадження окремих варіантів стратегії сталого розвитку (альтернативних вирішень щодо розв'язання глобальних проблем усунення техногенного навантаження на навколишнє природне середовище); залучення значних фінансових ресурсів та обмеження термінів їх освоєння задля генерування різких темпів економічного, технологічного або ж інтелектуального нарощення стратегічного потенціалу національної економіки.

Тоді нагальним завданням стає жорстке встановлення й обґрунтування: умов реалізації того чи іншого нововведення; вимог до темпів приросту певного виду продукції або послуг; масштабів залучення, освоєння чи використання потужностей. За цим сценарієм реалізації стратегії сталого розвитку України перетворення характеристик економічної системи держави складатиметься з трьох взаємопов'язаних етапів її запровадження:

- із численних потенційно ресурсних комбінацій вибирається найдоступніший для видобутку, генерування, транспортування чи залучення (а також найдешевший щодо трансформації) вид;

- із багатьох технологій управління, що запропоновані для введення, приймається (використовується) більш раціональна, яка повністю задовольняє вимоги до визначеного рівня залучення й освоєння стратегічного потенціалу економіки України;

- визначається єдина концептуальна модель сталого розвитку, що забезпечує щільність взаємозв'язку існуючих технологічних процесів із характеристиками реалізації міжгалузевої взаємодії, яка може бути найменш варіативною і безпечною для забезпечення збалансованості функціонування.

Але об'єктивним є визнати, що попри вдавану простоту, спрощення структурно-динамічних ознак і цільових функцій реалізації дії економічної системи держави, зазначені тенденції стануть потенційно конфліктним процесом у системі державного регулювання економіки. Їх запровадження пов'язане із так званим силовим керуванням і перерозподілом інформаційних, фінансових, сировинних, технологічних та інших видів ресурсів, а також масштабів залучення стратегічного потенціалу при значному впливі на внутрішнє середовище певних політичних сил з урахування інтересів інших наддержавних утворень.

Крім того, запровадження та реалізація методів спрощення функціоналів будь-яких складних систем є непростим процесом, оскільки вимагатиме додаткових технологічних, управлінських і ресурсних амортизаторів, які стримуватимуть (певною мірою) резонанси, коливання, негативні трансформації в інших видах діяльності (сферах). Якщо в таких умовах управлінські витрати й зусилля, пов'язані з амортизацією, усуненням та зменшенням деструктивних впливів, конфліктів чи збурень від

переформатування ресурсних і резервних потоків будуть занадто високими, то спрощення, обмеження сфер впливу, скорочення функцій стисненої економічної системи при реалізації відповідної стратегії сталого розвитку України є надзвичайно недоцільним.

Другий, розширений варіант – це реалізація політики сталого розвитку України за рахунок ускладнення та розширення, додаткового внесення інформаційних, енергетичних, сировинних, фінансових чи інших видів ресурсів до незмінного обсягу базового потенціалу макроекономічної структури. Зазначене вимагатиме формування та реалізації нових механізмів управління розвитком задля активного використання привнесених потоків різної природи з певним ступенем розподілу (перерозподілу) за компонентами при врахуванні рівнозначності й вагомості цільових функцій підсистем загальної економічної системи держави.

Реалізація зазначеного типу стратегії сталого розвитку України зумовить виникнення нових форм, механізмів і оптимізаційних методів, засобів реалізації дії, а також проривних технологій. Результати її впровадження обумовлять перехід/зростання обсягів виробництва, підвищення результативності функціонування, генерування в економічній системі властивостей до сталого розвитку та можливість побудови економіки інформаційного типу з новими функціональними ознаками, рівнем макроекономічних показників, номенклатурою продукції, структурою і складом видів економічної діяльності.

При цьому слід чітко окреслити перелік можливих рівнів реалізації стратегії сталого розвитку з ускладненими функціями та обсяг зусиль, які належить докласти для переходу економічної системи із одного стану ефективності функціонування в інший. При існуючому рівні розробленості методології ідентифікації параметрів сталого розвитку України та практичного інструментарію діагностики можна надати новий зміст цільовим функціоналам, завданням щодо забезпечення результативності певних підсистем (наприклад, прогнозування і контролювання, регулювання і взаємодії тощо), або здійснити внесення в архітектуру системи державного управління економікою додаткового блоку чи елемента для забезпечення надійності виконання функцій при значних деструктивних зовнішніх впливах і внутрішніх ризиках сталому розвитку.

Зауважимо, що збільшуючи масштаби діяльності та кількість рівнів системи управління сталим розвитком, навіть коли призначення системи та її можливості поступово перероджуються, можливо усунути окремі негативні наслідки ускладнення архітектури за рахунок використання критеріального підходу до оцінювання/прогнозування макроекономічних показників. Об'єктивність діагностики забезпечує визначення ключових домінант сталого розвитку України та оптимальної траєкторії економічного зростання. Удосконалення (на засадах поєднання системно-комплексного, синергетичного, об'єктно-цільового, ресурсно-функціонального підходів із принципами класичної термодинаміки) структурно-логічні схеми, методів, інструментальних рішень полегшують практичне запровадження нової стратегії сталого розвитку.

Їх використання за схемою замкненого спірального циклу формування нової генерації економічної системи держави (із здатностями до якісного зростання, а відтак, до сталого розвитку) з відповідними варіаціями за визначеними національними економічними інтересами і підвищенням вимог до ефективності функціонування обумовлюють визначення напрямів і темпів, тобто відповідатиме еволюційним закономірностям складних систем. Визнання та уточнення сучасних пріоритетів діяльності національної економіки за наявних умов і ресурсних обмежень дасть змогу поступово відділити неефективні для реального режиму часу типи архітектур системи державного управління та модифікацію властивостей сформованої макроструктури як таких, що не забезпечують затування деструктивних впливів на загальноекономічне прискорення.

3.7. Схема розроблення стратегії сталого розвитку України

Сформульована на основі стратегічних засад сталого розвитку концепція (національна парадигма) розбудови сталого розвитку національного господарства на майбутнє виходить з необхідності виконання трьох достатньо очевидних завдань, які й визначають три основні стратегічні (генеральні) етапи забезпечення сталого розвитку держави на перспективу.

Перший пов'язаний із подоланням еколого-економічної кризи, забезпеченням макроекономічної стабільності та створенням сприятливих умов для стійкого відновлення економічного зростання.

На другому етапі повинні відбуватися структурна перебудова галузей виробництва та інфраструктури, підвищення якості життя населення та забезпечення охорони й відновлення навколишнього середовища.

Третій пов'язаний із стійким розвитком промислового, аграрного виробництва та інфраструктури на базі нових секторів і галузей економіки, забезпеченням високої якості життя населення й довкілля, створенням основ для високоефективної трансформації національного господарства на перспективу на інноваційній, екологічній та соціальній основі.

З нашого погляду, виконання завдань кожного етапу має взаємопов'язуватися в єдину систему таким чином, щоб забезпечувалось якомога більш ефективне розгортання сутності сталого розвитку національного господарства у процесі впровадження відповідної змістовної частини стратегії. За викладеним системним циклічним баченням стратегічних підходів до забезпечення сталого розвитку національного господарства сутнісна основа формування нового образу економічної системи держави має замкнену природу. Отже, структура кожного етапу є циклічною і має реалізовуватися в системній послідовності. Послідовність розроблення якісних параметрів системи державного управління економікою і характеристик альтернативних типів стратегій сталого розвитку реалізовано відповідно до спірально-

циклічного зростання вимог до ефективності функціонування господарських систем за сімнадцятьма позиціями (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Послідовність формування і реалізації стратегії сталого розвитку України замкненої природи (циклічного типу)

Позиція	Характеристика процедур і зміст рішень щодо упередження порушень у конструкції та функціональних завданнях економічної системи держави
Цикл І	
1	Формулювання місії, мети, визначення цільових завдань для реалізації функцій нової генерації (типу) економічної системи держави, виокремлення функцій її складових з позиції можливості вирішення проблем забезпечення сталого розвитку відповідно до національних економічних інтересів та попередньо визнаної інноваційної моделі розвитку
2	Оцінювання глибини прогалин та перешкод на шляху реалізації політики сталого розвитку, стану базової системи державного управління економікою з існуючим технологічним рівнем та використанням інструментарієм (відповідно до зовнішніх вимог та внутрішніх умов забезпечення ефективності функціонування економічної системи за пріоритетами "економіка – екологія – соціум"
3	Дослідження можливих змін початкового стану економічної системи держави за умов додаткового внесення певних обсягів та потоків ресурсів, інформації й освоєння обмеженого масштабу стратегічного потенціалу в контексті забезпечення збалансованості й досягнення цільових орієнтирів розвитку
4	Діагностика параметрів зовнішнього середовища діяльності об'єкта дослідження, оцінювання вагомості впливу загроз та ризиків, узагальнення наслідків попереднього досвіду трансформації економіки та глибини, масштабу й характеру отриманих соціально-економічних та організаційних змін
5	Вибір адекватних реальним соціально-економічним і виробничо-господарським процесам видів ресурсів, наявних резервів при багатоваріантності траєкторії розвитку з ідентифікацією/залученням реальних факторів впливу для досягнення раціональності перерозподілу між видами економічної діяльності, інвестиційних та інноваційних можливостей забезпечення сталого розвитку
6	Моделювання складу засобів реалізації дії та механізмів забезпечення стратегії сталого розвитку методом фрактальних графів, побудова оптимальної конструкції системи державного управління, визначення правил здійснення управлінських впливів та регулювання економіки (певних видів економічної діяльності)
7	Розроблення нових форм, методів і технологій управління підсистемами національної економіки, упровадженням техніко-технологічних рішень відповідно до пріоритетних завдань у межах тріади "економіка – екологія – соціум"
8	Обґрунтування об'єктів і місць зосередження зусиль, різних видів ресурсів із можливістю їх перерозподілу (за умов виникнення значних відхилень) згідно з обчисленим кореляційним впливом на сталий розвиток держави певних макроекономічних показників, процесів, загроз і ризиків економічній безпеці
9	Здійснення прогнозу максимально можливих для досягнення та мінімально доцільних значень макроекономічних показників розвитку економіки України виключивши екстраполяцію ретроспективних тенденцій на майбутнє, експериментальна перевірка наслідків упровадження/реалізації певного виду стратегії сталого розвитку

Позиція	Характеристика процедур і зміст рішень щодо упередження порушень у конструкції та функціональних завданнях економічної системи держави
10	Обґрунтування необхідного обсягу інвестицій, кількості та видів інноваційних зусиль за певними сферами діяльності для забезпечення максимального ефекту від реалізації того чи іншого типу стратегії сталого розвитку, очікуваних темпів економічного зростання та екологічної рівноваги в державі; термінової реструктуризації реального сектору в напрямі зниження частки енерго- й ресурсоємних і технологічно небезпечних виробництв
11	Резервування функціоналів, уведення до змісту механізмів стратегії сталого розвитку надлишкових елементів (підсистем) та розширення їхніх функціональних можливостей для забезпечення стійкості, надійності функціонування економіки при виникненні певного рівня криз. Засобами є резервні можливості: часу – для виконання функцій, інформації – для корегування напрямів реалізації стратегії сталого розвитку, структурний резерв і резервування (додатковий елемент у структурі) – для вирішення можливих складних завдань, здійснення трансформації системи державного управління економіки при поліпшенні умов (виникненні надзвичайних ситуацій)
12	Дисипація (розсіювання) наявних та додаткових ресурсів для створення нерівноважного стану в межах економічної системи, що зумовлює виникнення нових функцій у системі управління; установлення напрямів і об'єктів, трансформація яких забезпечує генерування ознак сталого розвитку, продовження активного життєвого циклу економічної системи держави
13	Фокусування і локалізація нерівноважного стану в центрах генерації нової методології для розроблення способів, методів і методик вирішення проблем упровадження стратегічних засад сталого розвитку України, адекватних наявним чи ймовірним до виникнення соціально-економічним процесам
14	Оцінка майбутнього ефекту від запровадження нового типу стратегії сталого розвитку України і, як наслідок, забезпечення повного освоєння та розвитку стратегічного потенціалу економіки, підвищення її ефективності, рейтингу конкурентоспроможності країни та інноваційної здатності
15	Релаксація базової системи державного управління до початкового стану з одночасною генерацією нової її структури та визначенням цільових функцій підсистем з активізацією виробничої й інноваційної діяльності в контексті забезпечення економічної рівноваги, удосконалення механізмів реалізації стратегії сталого розвитку України
16	Підготовка державного апарату управління та його структур (із розширенням їх повноважень та відповідальності) до введення нової стратегії сталого розвитку, здійснення процедур стратегічного планування заходів згідно з етапами реалізації відповідного типу стратегії, спрямованих на досягнення цілей із повним ресурсним забезпеченням
17	Вибір оновленої, з орієнтацією на майбутнє, моделі сталого розвитку в контексті досягнення високого рівня ефективності функціонування національної економіки; дослідження та ідентифікація напрямів і засобів удосконалення конструкції, функціональних характеристик та інноваційної здатності системи державного управління економікою; визначення стратегічних пріоритетів та партнерства в економічній, екологічній і соціальній сферах діяльності
Цикл II	
1	Формулювання місії, мети та завдань з підвищеними вимогами до ефективності функціонування економіки, урахування отриманого досвіду досягнення параметрів сталого розвитку і так далі

Зазначені позиції можна простежити на всіх трьох циклічних етапах забезпечення сталого розвитку національного господарства – подолання кризи, структурної перебудови та стійкого розвитку.

Виконання прогнозно-аналітичних, проектних та управлінських функцій і процедур у кожній позиції та ланці багаторівневого алгоритму поступово змінює мережу компонент, кількість складових, ієрархію, наповнюючи функціональні властивості стратегії сталого розвитку України позитивними факторами впливу на ефективність функціонування економіки. Результати досвіду експериментальної перевірки і запровадження у практику господарювання пропонованих концептуальних підходів на різних рівнях управління варто врахувати в сутнісних характеристиках процесу розроблення певного типу стратегії: принципові відмінності державної економічної політики від інструментарію реалізації стратегії сталого розвитку; внутрішні правила та умови реалізації специфічних функцій національної економічної системи і макроекономічних структур інших держав; механізми управління забезпеченням результативності від важелів коригування темпів сталого розвитку і системоутворюючих регуляторів економіки.

Отже, відтворення зазначеного ланцюгу структурно-динамічних подій у контексті розроблення двох видів стратегії сталого розвитку щодо кожного з трьох стратегічних етапів забезпечення сталого розвитку національного господарства повинно мати виражену циклічність формування, нарощення і використання стратегічного потенціалу економіки, а також послідовної реалізації 17 позицій проектування та оптимізації, де початок однієї низки перетворень накладатиметься на кінцеву/іншу позицію попередньої трансформації сутності механізмів реалізації стратегічних програм в умовах нестабільного економічного середовища.

Для обрання варіанту Стратегії сталого розвитку України на перспективу виключно важливим і одночасно складним завданням є перша підготовча позиція, від якості забезпечення й виконання котрої залежить уся наступна послідовність побудови документа. Ефективний підготовчий процес – формулювання місії, мети та завдань з необхідними вимогами до ефективності функціонування економіки, урахування отриманого досвіду досягнення параметрів сталого розвитку можна здійснити лише за умов:

- науково обґрунтованої визначеності національних економічних інтересів у межах тріади "економіка – екологія – соціум";
- детальної розробленості цілеспрямованої моделі сталого розвитку відповідно до наявних потреб суспільства та врахування масштабів розвиненості стратегічного потенціалу економіки;
- вичерпного оформлення оптимізаційної архітектури системи державного управління економікою й удосконалення концептуальних засад реалізації її функцій при узгодженні інтересів суб'єктів господарювання на різних рівнях, їхніх цілей та завдань, способів їх виконання; розроблення об'єктивної системи показників-індикаторів для оцінювання результативності реалізації стратегії сталого розвитку України на кожній позиції і стратегічному

етапі. Це обумовлено тим, що на тлі зростання технологічного розриву між Україною та державами-лідерами нагальним завданням стає забезпечення збалансованості вимог загальної економічної системи держави та ефективності функціонування різних видів (як наукоємних, так і ресурсо- й енерговитратних тощо) економічної діяльності.

У цілому поетапна концепція та циклічна структурно-логічна схема в єдності її альтернативних варіантів дає підстави зробити висновок про те, що створення умов для забезпечення сталого розвитку на перспективу можливе фактично за будь-яких прогнозованих варіантів розвитку національного господарства – від мінімального (обмеженого) до максимального (розширеного). Реалії економічного та соціального буття країни, практика вирішення проблем екологічного характеру доводять, що придатний до реалізації і життєздатний варіант розвитку національного господарства обирається в межах заданих рамок стратегії, у тому числі поточними, тактичними завданнями сьогодення. Тому необхідно наголосити, що запропонований циклічний механізм реалізації Стратегії сталого розвитку містить сформовані на принципах зворотного зв'язку необхідні системні складові для корекції процесу забезпечення сталого розвитку господарських систем країни, її територій та галузей господарства відповідно до реалій поточного періоду та нагальних соціально-економічних і еколого-економічних завдань.

ВИСНОВКИ

Напередодні проведення міжнародної конференції "Ріо + 20" та з урахуванням тих питань, які запропоновано розглянути міжнародною спільнотою, сучасна парадигма сталого розвитку України повинна розглядатися в контексті радикального оновлення національної соціально-економічної системи в цілому. Метою такого оновлення є приєднання до загальноцивілізаційних процесів суспільного розвитку. Втім, передбачається, що забезпечення сталого розвитку повинно формуватися на базі якісно нової динамічної соціально орієнтованої господарської системи. Підвалинами такої системи в умовах глобалізації мають стати насамперед гуманістичні, людино-розмірні екологічно орієнтовані територіально-просторові відтворювальні процеси.

Майже двадцятирічний досвід упровадження стратегічних засад сталого розвитку в Україні доводить, що за фактом у більшості сфер економічної діяльності не забезпечується необхідна системна єдність соціальної, екологічної і виробничої компонент. Такий стан свідчить про необхідність зосередження уваги саме на системних методологічних аспектах формування оновленого концепту національного господарювання. Розглядаючи саме сталий розвиток як оновлений концепт національного господарювання, слід зазначити, що він має забезпечувати оптимальне використання наявних ресурсів за рахунок модернізації економічної діяльності в умовах глобальних викликів і кризових загроз. Сприяти раціоналізації господарської системи покликаний саме ринковий механізм з розвинутою фінансовою складовою, що найбільшою мірою відповідає реалізації принципу порівняльних переваг у розподілі ресурсів та розміщенні виробництва і передбачає перехід до нової системи соціально-економічних відносин. Сутнісними ознаками таких відносин є забезпечення сталості розвитку складних територіальних соціо-еколого-економічних систем через високоефективну капіталізацію їх природних, людських та виробничих складових стратегічного ресурсного потенціалу.

Господарською практикою доведено, що серед усіх наявних в Україні видів ресурсів саме природні – земельні, водні, лісові, мінеральні тощо – є водночас основним підґрунтям і найбільшою господарською проблемою сталого розвитку. Це пов'язано в першу чергу з їх невисокою капіталізацією. Також незважаючи на значну увагу, яка приділяється соціальній сфері, соціальна складова сталого розвитку знаходиться на дуже низькому рівні. Якщо проаналізувати ситуацію в цій сфері діяльності порівняно з розвиненими країнами світу, то рівень капіталізації в Україні настільки недостатній, що стримує розвиток та ефективне використання людського потенціалу держави.

Найбільшу увагу з часу проголошення засад сталого розвитку 1992 року в Україні приділяли екологічній складовій. Проте в цій царині нагромаджено велику кількість проблем, серед яких варто назвати виснаження й деградацію ресурсів, високий техногенний тиск на довкілля та недорозвинутість економічних механізмів природокористування. Унаслідок цього фактично проголошені національною стратегією господарювання на майбутнє засади сталого розвитку в Україні не впроваджені і сьогодні. Держава перебуває на початковому етапі сталого розвитку, який можна позитивно охарактеризувати більше з теоретико-методологічного, ніж практичного боку, оскільки

впровадження саме господарських, економічних, насамперед фінансових механізмів сталого розвитку, стримується. Багато в чому тут помітна роль економічної моделі ліберального типу, яка впроваджувалася в країні протягом останніх п'ятнадцяти років. За всіх її здобутків, серед яких можна назвати і достатньо високі темпи економічного зростання в першій половині минулого десятиліття, і створення потужних корпорацій та фінансово-промислових груп, розвиток сфери фінансового капіталу тощо, треба вказати на те, що діяльність таких утворень не стала повною мірою ні екологічно, ні соціально відповідальною.

Системний аналіз природно-екологічного та соціально-економічного стратегічного потенціалу держави доводить, що за рахунок резервних можливостей активізації політики сталого розвитку, серед яких, зокрема, необхідно вказати на капіталізацію природно-ресурсного, соціального та виробничого капіталу з урахуванням корпоративного характеру національної за фактом ліберально-економічної моделі економіки, можна створити достатньо потужне підґрунтя для розбудови в майбутньому новітньої "зеленої економіки" і забезпечити стале природокористування й економічний розвиток загалом. Спираючись на основні дискусійні питання, що зараз порушуються в контексті підготовки до "Ріо + 20", можливо простежити загальні тенденції необхідності концентрації уваги на ще двох основних позиціях. Це сталий розвиток територій, де безпосередньо проживає людина, а також питання інституціоналізації процесу сталого розвитку.

У цьому контексті науковцями Державної установи "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України" оцінено наявний стратегічний, у т.ч. природно-ресурсний потенціал сталого розвитку території України, і можливі напрями підвищення ефективності використання мінерально-сировинних, земельних, водних та лісових ресурсів. Аналіз соціального потенціалу сталого розвитку орієнтує на те, що стратегічним пріоритетом на майбутнє стає антропоцентричний аспект, тобто акцент робиться на людині як носієві духовно-культурних цінностей, основній продуктивній силі, яка відображається в демографічному та працересурсному потенціалі країни. З визначених позицій стає зрозумілою необхідність формування нових просторових підходів до розбудови стратегічних засад сталого розвитку на перспективу, підвищуючи роль регіональних та низових територіальних утворень. У цьому руслі очевидно, що при впровадженні програмних засад сталого розвитку безпосередньо в господарську діяльність слід орієнтуватися на отримання потужного ефекту гарантування національної економічної безпеки в умовах загроз світових глобальних криз.

Загалом на основі аналізу сучасного стану та оцінених перспектив розвитку стратегічного потенціалу природно-ресурсної, виробничої і соціальної сфер діяльності концепт сталого розвитку в Україні пропонується упроваджувати в життя на основі врахування альтернативних варіантів досягнення очікуваних результатів. Запропонований програмний цикл упровадження національної парадигми сталого розвитку України, що базується на філософії, теорії та економіці господарювання, дає надію на адекватне визначення пріоритетів та етапів цього процесу, який відповідає глобальним викликам ХХІ століття.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА ПАРАДИГМА СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Рекомендовано до друку вченою радою Державної установи "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України" (протокол № 10 від 24 листопада 2011 р.)

Редактор *В. М. Чередніченко*

Комп'ютерна верстка *О. Д. Бирків*

Н-35 **Національна парадигма сталого розвитку України** / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.

ISSN 978-966-02-6268-3

Визначено сучасні тенденції, стратегічні засади та перспективні напрями сталого розвитку України в глобальному середовищі на основі аналізу й оцінки новітніх наукових концепцій господарювання в контексті світових господарських доміант відповідно до наявного стратегічного потенціалу держави. Розроблено концептуальні засади сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу, включаючи земельні, водні, мінерально-сировинні, лісові ресурси, соціальну складову, умови гарантування природно-техногенної та екологічної безпеки тощо. Визначено перспективи національної еколого-економічної політики, запропоновано національну парадигму і програмну основу перспективного сталого розвитку України.

УДК 330.111 : 330.34.014
ББК У.в6

Тираж 300. Зам. № 10
Підписано до друку 10.01.2012 р.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 4,1. Обл.-вид. арк. 4,4.

Видавець Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України".
Адреса редакції та видавця: 01032, Україна, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60